

Абдурауф Фитрат

ПУБЛИЦИСТИК АСАРЛАР

МУСУЛМОНЛАР, ҒОФИЛ ҚОЛМАНГ!

Яқинда шаҳар думаси¹ очилур. Шаҳар думаси, шаҳаримизнинг покизалик ва ободлиғи, мактабларимизнинг тараққий ва интизоми, болаларимизнинг тарбияси ва халқимизнинг тинчлиги учун керак бўлган ишларни ўз қўлига олур. Шаҳримиздан хазинага киратурган оқчаларни шу йўлларда сарф қилмоқчи бўлур.

Бу олдимиздаги шаҳар думаси эски ҳукумат замонидagi шаҳар думалариға ўхшамас. Йигирмадан ўтган бутун шаҳар одамларининг ихтиёрлари билан сайланурлар. Бу шаҳар думасинда жухуддан, русдан, мусулмондан вакил қилиб ўтурур². Ва шаҳар ишлари учун гапурушурлар. Шаҳарнинг қайси қитъасинда касалхоналар курмоқ керак, шаҳарнинг қайси қитъасиндаги йўлларни тузатмоқ керак, шаҳарнинг қайси қитъасинда қанча мактаб солмоқ керак деб кенгашурлар ва шул тўғрилардаги ишларни «вакиллар қўбчилиги» нинг қарори билан қилмоқчи бўлурлар. Вакиллар қўбчилиги ҳаммадан бурунроқ эски қитъанинг ерларин тузатурға қарор берса, чора йўқ, шу қилинур. Вакиллар қўбчилиги қўброқ касалхоналарни янги қитъада солмоқчи бўлса, иложи йўқ, шу бўлур.

Мана шуларни онглаган ҳар жамоат, ҳар миллат шаҳар думасига ўзидан қўброқ вакил ўтказмоқ учун тиришадир, думанинг қўбчилигининг ўзига олмоқчи бўладир. Ўтган ҳафтадаги «тахрири нуфус»дан³ онглашилдики: шаҳримизда халқнинг тўртдан учи мусулмон ва тўртдан бири рус, армани ва жухуд эканлар. Шунга қарағанда унлар хазинадан чиқим бўлатурған оқчанинг уч шунчаси биз учун чиқғучидур. Унларға мактаб очилса бизга учта; унларға бир касалхона очилса бизга учтаси очғули; унларға бир пут буғдой керак бўлса бизга уч пут керакдир.

Қисқаси шулким: бизнинг ҳақимиз уларнинг ҳақтариндан уч йўла беркдир. Мана шуларни тилаб олмоқ учун шаҳар думасининг қўбчилигини олмоқ керак, шаҳар думасининг қўбчилигини олмоқ учун мусулмонларнинг сайлов куни лозимдур. Йўқ, сайлов куни ҳар ким ўз уйинда ўтирса; бошқалар қўбчилик бўлиб келсалар ва думанинг қўбчилигини ўз тарафлариға ўткарсалар; у вақт биз ҳеч бир ҳақимизға эришолмасмиз, яна эски каби ҳуқуқсиз бўлиб қолурмиз; яна эскиси каби ўз шаҳримизда ўз оқчамизнинг роҳатини ўзимиз кўролмасмиз.

Шунинг учун бағириброқ айтаманким, ўз халқларини яна бошқаларнинг оёқлари остинда қўймоқчи бўлмаған мусулмонлар! Сайлов куни ғофил қолманглар, қўбчилик бўлиб келурға тиришинглар.

(«Хуррият», 1917 йил, 25 август, 33-сон)

Қайта нашри: «Ёшлик», 1991, 10-сон, 44—45-бетлар (Н. Авазов нашрга тайёрлаган).

Мақола Самарқанд шаҳри думасига сайловлар олдидан ёзилган.

¹ Дума — Русиядаги сайлов тизимиға кўра мустахлакка ўлкалардаги халқ вакиллиги органлари ҳам дума деб юритилган.

² **вакил қилиб ўтурур** — Самарқанд шаҳри кўп миллатли бўлгани учун шаҳар думасига, асосан, турк, рус ва яхудий миллатига мансуб кишиларгина сайловларда қатнашиш ҳуқуқини олганлар.

³ **тахрири нуфус** — Самарқандда 1917 йил 18—20 августларда сайлов олдидан аҳолини рўйхатга олиш ўтказилган, ўша назарда тутилади.

«ШҶРОЙИ ИСЛОМИЯ»НИНГ ХАТОСИ

Мақоламизнинг шу унвони, ўқувчиларимизнинг ҳайрат ва таажжублариға сабаб бўлса керак. Узимиздағи шул мақолани буюк бир ҳайрат ва таажжуб ичинда ёзиб турибмиз. Масала шу:

«ШҶройи ислом» жамиятининг¹ сайлов тўғрисида «уй эгалари»² отли бир рус партияси билан иттифоқ қилганини барчамиз билиб олдик энди, Машхур сўзларға карағанда, шул иттифоқ икки мусулмон, бир рус тартиби ўзаро боғланган. Мунинг маъноси шуки, «ШҶройи ислом» ўз рўйхатиға элли(қ) мусулмон ва йигирма беш русни, икки мусулмон бир рус қилиб ёзадир. Сайлов куни «ШҶройи ислом» тарафдорлари бўлган мусулмонлар билан «уй эгалари» тарафдорлари бўлган руслар шул шҶронинг рўйхатиға тавуш берурлар ва натижада масала 15 галос³ олинса, 5 тасини русларға бериб, 10 тасини мусулмонлар олурлар.

Тунов куни мутафаккир бир дўстим билан шул тўғриларда гапуриб ўтирган эдим. Дўстим ҳақли бир суратда «ШҶройи ислом»нинг шул иттифоқини танқид қилди, дедиким:

Самарқанд сайловиға қушилатурғанлар; мусулмондан (хотунлар ҳисоб эмас) ўнолти минг, жухуд икки минг беш юз, рус ўн бир минг беш юз, ҳаммаси ўттиз минг киши бўлур. Шул ўттиз минг кишини етмиш беш галосига тақсим қилсак, ҳар тўрт юз кишиға бир галоси тушар. Энди шуниси ҳам маълумдирки, сайловға қушилатурған ўн бир минг беш юз руснинг ҳаммаси «уй эгалари» партиясига дохил эмаслар. Чунки руслар орасинда «уй эгалари» партиядан бошқа тўрт-беш партия бордур. «Уй эгалари» партияси ғайрат қилса, ўн бир минг беш юз русдан икки мингини ўз тарафиға ола билур.

Фараз қилайликки: шҶро жамияти шул сайловда ўз тарафиға, ўз рўйхати учун икки минг мусулмон товуши ола билсун. «Уй эгалари» партиясининг ўттиз беш галоси тушар. Энди иттифоқ юзиндан шҶро жамиятининг ўзи шул ўттиз беш галосдан ўн икки минг мусулмон товуши олур 24 галосни; «уй эгалари» партиясига икки минг рус товуши учун берур ўн бир галосни!

Ҳолбуки, айри-айри списка бўлганда «ШҶройи ислом» ўн икки минг мусулмон товуши учун 30 галосни ва «уй эгалари» партияси икки минг рус товуши учун беш галосни олур эди. Мана шул ҳисоб юзиндан ШҶро жамиятининг шул қилган иттифоқи мусулмон ҳақиға зарарлидир, чунки олти мусулмон галосининг ери русларға ўтган бўлур.

Дўстимнинг бу ҳисобларини эшитгач, ҳайратда қолдим. «Ажабо, ШҶро жамияти нечун шуни тушунмайди?» дедим ва чиқиб келдим. ШҶро шу масалани тушунмаган бўлса, миллатнинг ўзи тушунсин ва ортуқ қайси нўмир рўйхатға товуш бермак керак эдигини тайин этсун.

(«Хуррият», 1917 йил, 5 сентябр, 36-сон)

Қайта нашри: «Ёшлик», 1991, 10-сон, 45-бет (Н. Авазов нашрга тайёрлаган). Сайловларда иштирок этаётган ҳар бир фирқа қатори «ШҶройи исломия» ташкилоти ва унинг рус «уй эгалари» фирқаси билан ҳамкорлиги танқид этилган.

¹ ШҶройи исломия — 1917 йил 1 апрелда мазкур ташкилотнинг 1 қурултойида таъсис этилган жамият. Собиқ ўнг жадиждлар, асосан, шу жамият қурувчилари эдилар. Унинг дастури қурултойда Мунаввар Қори нутқида эълон этилган.

² Уй эгалари — Туркистонда мавжуд рус партияларидан бири.

³ галос — овоз.

БУХОРО УЛАМОСИ

Бухоро уламосини, асосан, икки фирқага тақсим этиш мумкин. Бири Бухоро ва унинг теваракидан тўпланиб таҳсил қилатурган бухорийлар, иккинчиси Бухоро хонлигининг Шарқ тарафиндаги Кўлоб деган тоғлиқ ердан келган кўлобилар. Тарихи исломдакиси бани Ҳошим¹ бани Умавия² ўртасида бўлгани каби Бухоро уламоси ва кўлобилар орасида эски бир даштлик³ бордир. Бу душманликнинг бош сабаби ҳозирги Бухоро қозикалони бўлган Бурҳониддиннинг бобоси қози Садриддин Мулла Тўхмақ ўғли⁴ деган зотдир.

Қози Садриддин(дан) бурун бўлган Бухоро муллаларининг барчасига бир кўз қараб ҳар бирига мустаҳик⁵ буйдиги илмий мансабларни бера(р) эканлар, Мазкур Мулла Садриддин Мулла Тўхмақ ўғли Бухорода қозикалон ўлғач, иши тезлашиб кетган. Бу одам аввал Бухоронинг вақфлариға ва бошқа ишлариға буюк хиёнатлар қилган: халқ устига «аминона»⁶ деган бир солугки ёлғондан шаръий деб юклаган, кўб вақт ерларини, вақф оқчаларини ҳукумат хазинасига оғдарган, шу йўллар билан амирни(нг) ўзига тобеъ қилиб олғандан кейин Бухоронинг ёғли мансаблари (ки) ўз кўлобилариға олиб берган.

Бу одам диний илмлардан (Қуръон ва Ҳадисдан) бутун хабарсиз бир одам экан. Бир кун буюк бир илмий мажлисда Қуръонни очиб саҳифа бошиндаги сурадан ибтидоси бўлган «ҳамаси»⁷ жумлаи шарифини «ҳам ишқ» ўқудиги Бухоро уламоси орасида машҳурдир. Унинг бу ҳоллари бухороли уламонинг нафратлариға сабаб бўлди. Қози Садриддиндан неча йил кейин ўғли Бадриддин қозикалон бўлди. Бу одам дахи отасининг йўли билан юра бошлади. Ўзи илмсиз бир киши эдуги учун маълумотли уламодан кўрқар ва унларни иш бошиндан тушура эди.

Ўз кўлобилари орасидан жоҳилларини сайлаб Бухоронинг буюк илмий мансабларини шунларға бера эди.

«Бухороли уламо» илмий мансаблардан маҳрум бўлдилар. Бухоронинг тубчаклари⁸ бош кўтара олмай қолдилар. Бадриддиннинг бу ишлариндан ғайратли неча уламолар ҳаяжонга келдилар ва унга қаршу бир варақа чиқардилар. Бу варақанинг бошинда ғайратли уламолардан самарқандли марҳум Муфти Бурҳониддин тура эдилар. Қози Бадриддин ёлғон хабарлар чиқориб, муфти Бурҳониддинни Бухоро амирининг доимий ғазабига учратди. Муфти Бурҳониддин шу илм билан дунёдан ўтди.

¹ **Бани Ҳошим** — Қурайш қабиласининг Ҳошим ибн Абдуманнофдан туғилган фарзандлари, яъни унинг авлодлари бани Ҳошим номи билан юритилган. Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) ҳам шу уруғдан бўлиб, тўртинчи бўғинни ташкил қилади (Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Абдмуталлиб ибн Ҳошим). Ҳошим ибн Абдуманноф ўғлининг фарзанди Абдмуталлиб вафотидан сўнг уруғ ичида ўзаро нифоклар кўчайиб кетади. Айниқса, бани Ҳошим авлодлари билан Абу Суфён авлодлари ўртасида нифоклар кескин жангларга айланиб кетган. Бунинг биргина мисоли Бадр ғазотидир.

² **Бани Умавия** — Абу Суфён авлодларидан бўлиб, Пайғамбаримиз ва чаҳорёрлардан сўнг халифаликка мушарраф бўлган Муовия ибн Суфёндин. У Имом Ҳасан истеъфосидан сўнг халифаликка муқаррар бўлган бўлса, халифаликда наслий сулолани расм қилдирди (бунгача халифалик Пайғамбаримиздан бошлаб бир кишининг ҳаққи эмас эди, мусулмонлар кимни сайлашса ўша халифа бўлар эди). Дастлаб, унинг ўғли Язид, сўнг Валид бинни Абд ал-Малик ва сулоланинг охириги бўғини Марвон бинни Муҳаммад бўлган.

³ **даштлик** — душманлик, нифок маъносида. Юқоридаги сулолалар ўртасидаги нифок каби бухоролилар билан кўлобилар ўртасида ҳам нифок бўлиб, маълум маънода мана шу нифок XX аср бошларидаги Бухоронинг таназзулини келтирган сабаблардан биридир.

⁴ **Садриддин Мулла Тўхмақ ўғли** — Бухоронинг амир Музаффариддин ва амир Абдулаҳадхон давридаги қозикалонларидан. Шу кишининг сайъ-ҳаракатлари билан қозикалонлик Бухорода наслий шакл олган. Шундайлардан бири унинг набираси Бурҳониддин эди.

⁵ **мустаҳик** — лойиқ, сазовор.

⁶ **аминона** — Бухоро амирлигидаги солиқлардан бир тури; ердан олинадиган солиқ бўлиб, вақф ерларидан ташқари шаръий диний масалаларда фойдаланиш учун амирнинг ҳаққи деб белгиланган солиқлардан. Қозикалон Садриддин даврида урф бўлган.

⁷ Қуръони каримнинг «Ал-Бақара» сурасидаги жумла.

⁸ **тубчак** — туб аҳолиси, асил бухоролилар назарда тутилади.

Бу зот ўрнига фирқа бошинда устодим марҳум Охунд Мулла Ғиёсиддин ҳазратлари ўтдилар. Марҳум устодим диний ва шаръий илмлардан бошқа илми калом ва эски юнон фалсафасиндин тамоман воқиф бир зот бўлуб, сўзга ҳам кўб уста эдилар. Шунинг учун қози Бадриддинни бош кўтарарга қўймас эдилар. Кўб вақтлар қози Бадриддиннинг оғуси билан амирнинг ғазобиға учрасалар ҳам парво қилмасдан ўз ниқоблариға давом этиб, дунёдан ўтдилар.

Бу зотнинг ўрунлариға қози Бадриддинга қаршу бўлган фирқанинг бошиға уч зот келдилар, бунлар марҳум шайхулислом Бақохўжа ҳазратлари, марҳум устодимнинг укалари Маснаф ва Бухоронинг олим қозикалони бўлган қози Абдушукурнинг ўғиллари Шарифхон маҳдум эдилар¹.

(«Хуррият», 1917 йил, 48-сон)

¹ Мақола сўнгида «Боқияси (яъни давоми) бор» ибораси келтирилган. Бироқ айни шу номдаги бошқа мақола чоп этилмаган.

СИЁСИЙ ҲОЛЛАР

Мусибат устина мусибат! Русиянинг ҳозирги ҳолини очик тасвир этмак учун мундан ярашарок¹ сўз йўқдир. Ўзгаришдан² сўнг Русиянинг ҳар тарафиндан очлиқлар, ёнғинлар, талонлар, ўлумлар, ўлдурмалар бўлуб турган чоғда бирда чиқиб қолган ғолибия мағлублиғи билан бунинг устига тортилмас бир юк бўлуб чўкган Риғо³ кетишини кўзда олсак ва бунлар орқасиндан босиб келган Болтиқ мағлублигини ўйласак, Русияни мусибат устинда мусибат босаётибдир. Русия амринда эмдиги туёкларин остинда ётибдир деярға бизни мажбур қилур. Воқеа Риғо каби чидамли бир кўрғоннинг уч кунда кетмаси Болтиқдаги кимсаларнинг чопибғина англамаси, ёлғуз иштаҳаларни эмас, ўз истиқболларидан русларнинг ўзларини даҳи маънос қилур, рус кучиндаги эътимод⁴ ва эътиборларни тубиндан чурутур ҳодисалардан эди. Ортиқ русларнинг охирлари қолган бўлса, бутун-бутун муттафиқлариға⁵ қолган эди. Руслар «эҳтимолки, муттафиқларимиз ўз майдонларина орқаси айсимас⁶ юрушлар қилиб, бизни ўзигагина ундурурлар» деб ўйлай эдилар.

Рус сиёсийлари шундай бир умид билан уруниб турмоқда экан, бирдан Италия қўшуни бузулди. Олмонлар Италия узра темур юмруқларини ундирдилар⁷ ва Италия қўшуни ўз бошини олиб, Олп тоғлари орқасига чиқорға мажбур бўлади. Олмонлар, йўллари узра Италия қўшуниндан минг бўйла кучлироқ бир монё⁸ бўлган Олп тоғларин ошиб, Италия саҳролариға индилар. Ортиқ Италия ўлкасининг ҳар ёнига олмон қўшуни учун йўллар очилди...

Италиянинг бу кўрқунч мағлублиғи ёлғиз италёнлар учун эмас, руслар учун даҳи буюк бир мусибат бўлди. Чунки ёнғинларинда, бадбахтлик лойқаларинда ботиб қолган Италиянинг кўлиндан ололмаган муттафиқлар қўшуниндан Русия учун кўмак кўзлайикнинг маъносиз бир эдугини янгидан исбот қилиб берди. Бунинг натижасинда Русияда янги бир бало бош кўтарди, большевик балоси!

Большевиклар иккинчи йўла кўзғалдилар. Бу кўзғалишлари биринчиси каби бўлмади. Бу дафъа буюк иш курдилар. Петроградни олиб, Керенскийни Русиянинг содиқ болаларини охтариб топиб, тўплаб кетурмак учун майдонлариғача кетарға мажбур этдилар. Сўнг хабарларга кўра, Керенский теваарақдан тўплаб кетурдиги қўшун билан большевикларни енгмиш ва Петроградни унларнинг кўлиндан янгидан олмишдир.

Олмиш, аммо большевик балоси бошқа бир тарафдан бош кўтарди: Тошкандда тўрт кунлик қонли бир урушмадан сўнг, у ерни керенскийчилардан бўшатди. Эҳтимолки, Керенскийнинг Петрограддаги ғолиблиғи Тошканд мағлублиғини эътибордаи тушура; эҳтимолки, Керенский Петроград ишини тузатгандан кейин Тошкандни даҳи янадан олур. Лекин шунларгина билан большевик кучининг йўқ бўлурини умид этмак тўғри эмас. Большевикларнинг иккинчи чиқишлари билан биринчи чиқишлари орасидаги айирбодни кўрган кимсалар учинчи бир чиқишнинг қандай бўлурини онглаб олсалар керак.

Биз туркистонийлар учун ҳар ҳолда керенскийчилар билан большевиклар орасиндаги курашнинг битиб кетмадигини кўзда тутиб, ўз йўлларимизни шунга кўра тайин этмак керакдир. Биламизки, ҳозирда курашиб турган бу ойги фирқанинг ҳар бири хурриятчидир. Иккисининг

¹ **ярашарок** — ярашиқлик.

² **ўзгариш** — Октябр инқилоби.

³ **Риғо** — Рига шаҳри. Русиянинг Болтиқбўйини эгаллаш илинжидаги жанглардаги муваффақиятсизлиги назарда тутилади.

⁴ **эътимод** — юпанч, таянч.

⁵ **муттафик** — бирлашган, иттифоқчи.

⁶ **орқаси айсимас** — натижасиз.

⁷ Биринчи жаҳон урушидаги Олмония ва Италия қўшинларининг ўзаро курашлари назарда тутилган. Италия қўшинлари Алп тоғларини ошиб ўтиши билан ўз ички мудрофаасидан узоклашиб кетади. Олмониянинг Италия ичкарасига йўл очиши воқеалари назарда тутилмоқда.

⁸ **монё** - тўсиқ.

хам бизга зарарли тушунчалари охирда йўқдир. Зеро, бунлардан биронтаси истибдод тарафдори эмасдир. Телбалик қилиб чопибғина бунлардан бирини ёқламоқ фойдали бўлиб чиқмас. Русияда истибдод тарафдорлари чиқмагунча мусулмон кучини сарф этмак хатодир. Хурриятчи икки партия орасинда бўлатурган урушларга қотишмоқ, бунлардан бирини ёқлаб ўзгасидан юз қайтармоқ эҳтиётсизлиқдир. Бунларнинг ҳам бизнинг сўзимиз шу бўлғулидирки: биз мусулмонлар сизнинг ҳеч бирингиздан нафрат қилмаймиз. Бизнинг миллий ватаний ҳақларимизни ғасб этмак фикрига тушмагунча биз ҳеч бирингизга душман бўлмаймиз.

Мана ҳозирда туркистонийлар учун хатарсиз йўл шу йўлдир.

(«Хуррият», 1917 йил, 49-сон)

МУХТОРИЯТ

Туркистон мухторияти... Темур хоқонининг чин болалари ёнинда, туркистоннинг тубчак турклари орасинда, мундан ўғурли¹, мундан муқаддас, мундан суюнчли бир сўзни борлиғига ишонмайман.

Туркистон туркининг қонини қайнатғучи, имонини юксалтғучи бир қувват бор эса, ёлғуз шу сўзда бордир: Туркистон мухторияти.

Элли(к) йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қопланди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз юмурулди, номусимиз ғасб қияинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди, тўзимли турдик, сабр этдик.

Кучга таянган ҳар буйруғга бўйинсундик, бутун борлиғимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадик, яшрун турдик, эмгақларимизга ўраб сақладик: Туркистон мухторияти!

Маҳкама эшикларидан йиғлаб қайтганда, ёруксиз турмаларда ётганда, йиртғучи жандармнинг тепгуси билан йиқилганда, юртларимиз ёндурулганда, диндошларимиз осилганда онгимиз йўқолди, миямиз бузилди, кўзимиз ёғдусиз қолди, бирор нарсани кўролмадик. Шул чоғда, тушкун руҳимизни кўтармак учун шул қоп-қоронғу дунёнинг узоқ бир еринда ойдин бир юлдуз ялқиллаб тура(р) эди. Бирор нарсага ўтмаган кўзимиз шуни кўрар эди. Ул нима эди? Туркистон мухторияти!

Биз аниқ била(р) эдикким, золим Николай ҳукумати қанча яшарса яшасун, адолат ошиқи бўлган... рус демократияси, ҳақга таянган бир инқилоб, ҳар миллатнинг ўз ҳақларини қайтарур.

Инқилоб бўлди. Русиянинг «қўшма халқ жумҳурияти» усули билан² идора этилури жарланди. Шул эълон узра ясалган Украина, татар ва бошқа миллатлар мухториятлари тасдиқ этилди. Қўнуқ³ Туркистонники эди. Туркистоннинг тарихий хонбалиқлариндан иккинчиси бўлган Хўқанд шаҳринда тўпланган Туркистон курултойи 27 нўябрнинг «миллий лайлатурқадримиз бўлган» ярим кечасинда Туркистон мухториятини эълон қилди.

Лекин шуниси борким, бир миллатнинг мухторияти ёлғуз бир съезднинг эълони билан тамом бўлмас. Мухториятни олмоқ ва сақламоқ керақдир. Съезд ўз ишини қилди. Қолғанлари бутун миллатнинг вазифасидир. Мухториятни сақламоқ учун куч лозим. Мухториятни бажармоқ учун ақча керақдир. Буларни миллат ҳозир қилсун.

(«Хуррият», 1917 йил, 5 декабр).

Мақола «Фан ва турмуш»нинг 1990 йил, 10-сонида (30—31-бетлар) қайта нашр қилинган нашрга тайёрловчи Ш. Турдиев).

¹ ўғурли — ҳайбатли, буюк.

² «қўшма халқ жумҳурияти» усули — Русиянинг федерация асосидаги бошқарилуви назарда тутилади. Дастлаб, бошқа республикалар иттифокдош жумҳуриятлар бўлиб эмас, балки Русия ҳудудидаги мухтор (автоном) жумҳуриятлар бўлиб бирлашганлар.

³ қўнуқ — навбат, гал.

БУХОРОНИНГ ҲОЛИ

Бухоро ҳукумати ва Бухоро амирининг уч юзи букун ўртага чиққан, «мафъиу-л-замири¹» маълум бўлғайдир.

Россия инқилоби. Императорнинг тахтдан тушгани, рус ҳукуматининг халқ қўлига қўчдиги Бухоро ҳукуматиға инқилобнинг ҳақиқати ва инқилобчиларнинг тилакларини билдурди. Инқилобчиларнинг ҳимоясиға сиғинган ёшлардан Бухоро ҳукумати бироқ қўрқди. Кўб ўйловлар, тушунчалар ва қарорсизликлардан сўнг белгули бир қарорға келди. Ўзи учун икки йўл тайин этди: виждон ва имонларини сотатурган «оқча кули» афандиларни сотиб олмоқ ва олтун тузоқға тушмас ёхуд олтунға қарамасларини турли баҳоналар билан у дунёға юбормак!

Бундан биринчи йўлни амирнинг ўзи қабул қилиб, иккинчисини қушбегисига² ҳавола этди.

Амир жаноблари юборган «аҳсон»нинг қобуғини очиб ярамас, арзимас кимсаларға меҳроҳўрлик³, тўхсобалиқ⁴ рутбаларини бағишламоқ, ҳатто фоҳиша хотунлариға мадраса мутаваллиликларини бермак йўли билан ўзига тарафдор тўплаб турубдир. Қушбегиси эса, ангиз исийун⁵ мазмунини эсга келтирур йўллар билан ёзиқсиз, гуноҳсиз кимсаларни маҳв қилмоқ ила машғул!

Ҳукуматдан бўлмаган ва кўнглидагини тилинда олган мазлумларни ўғрилиқ тухматила тутдириб, қинаб⁶ икром қилдирмоқ баҳонаси билан яланғоч қоринлариға юз-икки юз таёқ урғандан кейин тарбуз суйи ичирадир. Бечоралар тарбуз суйини ичкандан сўнг шишиб ўларлар!.. Сўнг бир ой муддатда шу сурат билан ўлганларнинг сони юз эллиқдан ортмишдир.

Яқинларда яна қушбегининг пилони⁷ билан бўғдирилган икки ёш бухорийнинг шаҳодатларини газитга ёзган эдик⁸, бу кун олдиғимиз хабарға кўра, Бухоро амири амлокига, иккинчисининг аклиға буюк бир муосийлар⁹ берибдир. Яъни бу жинойтнинг ўз иши ва ҳуқуқини ҳаракати билан исбот қилибдур. Мана шу сўнг ҳодисалар, зулмлар ва инсофсизлиқлар Бухоро ҳукуматининг «мафъиу-л-за-мири»ни онглатадир. Ортиқ Бухоро ислоҳоти йўлинда чин кўнгил ва ўз тилаги билан баённома чиқарган бир «жинояли»¹⁰ ва у баённомани юрутмоқ учун тайин бўлган бир «вазуротпаноҳи»¹¹ йўқдир. Бунлар ёлғон ва бўш сўзлардир. Бунлар зулм қуллари билан қурулган тузоқлардир. Бунларға ишонмоқ ўзимизни алдамоқдир.

Энди Бухоро ёшлари учун лозимдирким «баённома – ҳамма бунга кўмак этмак»¹² шиорини мияларидан чиқарғайлар. Бухоро инқилобини истар эсалар, инқилобчиларға ярашур ҳаракатлар қилғайлар. Яхши сўзлар билан, тавозелар билан, ёлборишлар билан Бухоро ҳукуматини йўлга кетурмак бўлмас. Золимнинг «...» табиатиға ўхшаш бир табиати бордир: қочганга қувар, қувганга қочар. Золимларнинг шу табиатларини, шу «аҳволи руҳия»ларини кўзда тутмайин

¹ **мафъиу-л-замири** — замирига (остиға) яширилган нарса.

² **қушбегиси** — Бухоро амири Олимхоннинг қушбегиси Насруллоҳбий парвоначи назардатутилади. Ҳозирги бош вазирға яқин лавозим.

³ **меҳроҳўр** — йиғилган солиқларни қабул қилувчи.

⁴ **тўхсобалиқ** — Бухоро амирлигидаги олий ҳарбий вазифалардан. Негадир луғатларда «тўқсабо» деб форсча талаффуз билан берилган. Бу асл туркча сўз «Фарҳанги забони тоҷики»да нисбатан тўғри ёзилган: Фарҳанги забони тоҷики, 2-жилд, Москва, 1969, 383-бет.

⁵ **ангиз исийун** — «ангиз» қасд, қасос. Қасос олишни тезлатиш маъносида.

⁶ **қинаб** — қийноқ, азоб бериш.

⁷ **пилон** — режа, план.

⁸ «Хуррият» газетасининг 57—58-сонларидаги Бухородаги аҳволға тааллуқли мақолалар назарда тутилади.

⁹ **муосий** — гуноҳкорлик.

¹⁰ **жинояли** — жинойткорона демоқчи. Бухоро амири Олимхоннинг 1918 йил 17 март Фармони назарда тутилади. Фармоннинг тўла матни учун қаранг: Ф. Хўжаев. Танланган асарлар, уч томлик, 1-том, Тошкент, 1976, 108— 109-бетлар.

¹¹ **вазуротпаноҳ** — вазирлар кенгаши.

¹² «**баённома** — ҳамма бунга кўмак этмак» шиори ёш бухоролилар партиясининг «Колесов воқеалари» деб номланган воқеаларғача бўлган шиори бўлиб, дастлаб улар амирдан ислоҳот талаб қилган эдилар. Кейинроқ март воқеаларида амир гарчи ислоҳот ваъда қилган юқоридаги баённомани чиқарган бўлса-да, воқеалар рус ҳарбийларининг аралашуви билан жанговар тус олиб кетганди.

ҳаракат қилатурғанлар(нинг) хато йўлдадирлар, зарар кўрарлар. Қўркмайин, тортинмайин кескинроқ ҳаракат қилмоқ керак бу кун: Русия харобаларидан чиққан Қафқос, Туркман, Тотор, Туркистоннинг мухтор ҳукуматлари Бухоро ёшлиғига¹ ҳар жиҳатдан кўмак қиларлар. Адолат, ҳуррият ва машварат билан идора бўлатурған бу мухториятли ислом ўлкалари ёнинда Бухородағи зулм ҳимоянинг йиқилури муқаррардир. Мунча адолат ва ҳаққоният куёшлари билан ёруған, ойдинлашған бир қитъанинг ўта сохта, инсофсизлик қоронғуси туролмас, йўқолур.

(«Хуррият», 1918 йил, 62-сон)

¹ Бухоро ёшлиғи — еш бухоролилар партияси.

ТУРКИСТОНДА РУСЛАР

Ислом маданияти тарихининг олтузли, юлдузли япроғларидан буюк бир қисми, шубҳа йўқдирким турклар тўғрисида ёзилгандир.

Юнондан Румоға¹, Убадан Константаняга² кўчиб келгандан кейин таъсир этиб, таассублари тарафидан кўл-оёғи боғланиб қолган маданияти билан улум ва фунун Бағдод салтанатининг эгалари бўлган аббосийлар тарафидан³ тургизилди ва тарбиёт кўрди.

Ул чоғларда ер юзини бахтли муҳаббат кабилари қоплаган аббосийлар салтанати ёлғизгина сиёсат негизи эмас, улум ва фунун тенгизи ҳам эди.

Аббосий салтанати нифоқ, низоъ, ахлоқсизлик, ғурур, исроф ва зулм каби кўб ижтимоий касалларга тутулиб ўлгандан кейин унинг меросини яна ислом сиёсати билан ислом маданиятини ўз қўлларига олиб турклар сақладилар. Аббосийлардан сўнг улуғроқ ислом салтанатларини турклар қурдилар. Аббосийлар қўлидан чиқиб яна эгасиз қола бошлаган маданиятни турклар асрадилар.

«Бизнинг Туркистонимиз эса мана шу буюк турк улусининг бешиги бўлмоғи билан ифтихор қилади...» Ёлғиз шуми?.. Аббосийлардан сўнг ислом салтанатиға қоровуялик қилган турк хоқонларининг охири ва улуғларида бўлган Темур янглиғ турк қаҳрамонини Туркистон етиштирди. Яна аббосийлардан кейин «маданияти башария»ни бошлари узра кўтарган турк олимларининг каттаконлари бўлган Абу Али⁴, Улуғбек, Жавҳарий⁵ ва Форобий каби ҳикмат тиракларини Туркистон чиқарди.

Афлотунлар чоғинда Афина, Румо салтанатида Румо, аббосийлар хулофотинда Бағдод қанча тараққий қилган бўлса Темур ва Улуғбеклар замонида Самарқанд шунча тараққий қилган эди.

Бир кишининг миясиға чоғирнинг қандай таъсири бор эса, бир миллатнинг миясиға дахи салтанат ва маданият ичгусининг шундайин таъсири бордир. Салтанат, бойлик ва маданият ичгулари бизнинг миямизни бузди, бизни маст этди, қўлимиздағи салтанат қиличи билан маданият дафтариини бир ёнға қўйиб сафоат чолғуларини олдиқ. Урдик, чолдик, ичдик, йиқилдик, ёндик ва шунлар учун бир-биримиз билан урушдик...

Мана шул чоғларда эдиким: Русия давлати бизнинг ўлкаларимизни келиб босди. Ортуқ биз Туркистон турклари Оврўпа маданияти ташигучи бўлган рус миллатиға йўлиққан бўлдик. Маданий руслар билан қоришиб унларнинг далолати Оврўпанинг маданий ва ижтимоий усулларидан таъсир олмоғимиз керак эди.

Шуни ҳам айтиб ўтайлуқким мундай бир таъсирни рус миллатининг авом табақасиндан олмоғи(ми)з мумкин эмас эди, чунки бизнинг авомимиз унлардан юз маротаба маданийроқ эдилар (ҳозир ҳам шундай). Русларнинг ўқуған, тарбияли кимсалариндан социализм ва қардошлиқ маслакинда юрғанлар ҳам императорлик ҳукумати тарафиндан қувилиб, қисилиб турғанлари учун бизга бирор таъсир қўёлмас эдилар.

Қолди: рус миллатчилари, рус бойлари ва рус пўплари билан шунларнинг қоровули бўлган император ҳукумати. Биз туркистонлилар ёлғиз шунларнинг қўлинда қолдик. Не кўрган бўлсак шунлардан кўрдик.

¹ Юнондан Румоға — Грециядан Туркияга қадар.

² Убадан Канстантаняга — Юнонистондағи шаҳар Убадан Константинопол, (яъни Истанбулга) кўчган маданият.

³ Ислом тарихида умавийлардан халифаликни қўлга олган аббосийлар эронли Абу Муслим воситаси билан халифаликни эгаллаган бўлиб, уларнинг даврида мусулмонлик жаҳон миқёсида катта шарафга эга бўлган. Хорун ар-Рашид, Маъмун сингари халифалар етишиб чиққан. Улардан сўнгги ислом жаҳонгирлигининг марка-зи Мовароуннаҳр ва Рум бўлган Темур Кўрагон ва Боязид теурийлар ҳамда усмонлилар сулоалари назарда тугилади.

⁴ Абу Али — Абу Али Ибн Сино.

⁵ Жавҳарий Абу Наср Исмоил ибн Ҳаммод (940—1008) — Фаробда туғилган. Кўпроқ Бағдодда яшаган тилшунос олим ва файласуф. Асосий асари «Тоҷу л-луға ва саҳоҳу-л-арабийя» («Луғат тожи ва арабчанинги ҳақиқийси») асаридир. Араб тилида ёзилган бу асарнинг 1865—75-йиллар давомида Қоҳирада нашр этилган нусхаси машҳурдир.

Энди кўрайлик қани: шунлар бизнинг тараққийимиз ва Оврўпа маданиятидан таъсир олмоғимиз йўлинда бирор иш қилдилар ёхуд қилмоқчи бўлдиларми?!

Рус капиталистлари билан рус пўпларининг содиқ ва ишончли қоровуллари бўлган эски Русия ҳуқушти элли(к) йил орасида, Туркистондаги турк болаларининг фойдалариға бирор иш кўрдими, кўрмоқчи бўлдими?

Мана шул саволга, Малтаассуф¹, «йўқ!» дан бошқа бир жавобимиз йўқдир. Юртимиз: элли(к) йиллик бир идорайи аскарыйа остида турдиғи учун биз Оврупанинг маданий миллатлари билан кўришолмадик, унларнинг ижтимоий ва иқтисодий фикрлариндан истифода қилолмадик. Бизнинг кўзларимизни очдурмаслик учун фикри очик тотор қариндошларимизнинг дахи Туркистонда мактаб очмоқлари манъ этилди.

Бизнинг диний ва миллий ҳиссиётларимизни ўлдурмак тилаги билан Ўстраумов каби мутаассиб пўпларнинг идорасинда газит² чиқарилди, мактаб очилди, лекин ўз миллатимиз ва диёнатимизни онглатмоқ учун ўз тарафимиздан очилган мактаблар ва газитлар боғланди, шаръий маҳкамаларимизнинг ҳуқуқ ва салоҳиятларидан буюк бир қисми ғасб этилди.

Маҳкамаларда, уйларда, йўлларда, тижорий ишларда, ҳатто вагон арбаларинда Туркистон ерлисининг ҳуқуқи Туркистон мусофири бўлган рус ва арманидан тубанда тугилди.

Бухоро ва Хива ҳукуматларининг дохили истиклолларига, миллий номусларига турли баҳоналар билан тажовузлар қилинди. Бу икки ҳукумат ўз ўлкаларинда ўз ҳукмларини юрутолмас бўлдилар. Мамлакат ва миллат қоидалариға бу икки ҳукумат тарафиндан сира бирор ҳаракат содир бўлмади, содир бўлганда ҳам неча қизгин нўталари ва золимона таҳқир билан йўллари олинди.

Элли(к) йилда(н) бери шундайин ҳақсизликлар ва зулмлар орасида бўғулиб келган Туркистон букун ўз мухториятини Хўқандда³ эълон қилди. Хўқандда ижтимоъ этган⁴ Туркистоннинг тўртинчи қурултойи ўз баённомасинда «Федаратса асосига қурулган Русия жумҳурияти ила бирликда қолғани холда Туркистон мухторияти» деган сўзни ёзиб, Рус ҳукуматиға содиқ қолдиғини билдурди.

Шунинг ила баробар «Туркистонда ақлият ташкил қилган миллатларнинг ҳуқуқтарининг ҳар жиҳатдан сақланмоғини ҳам тантанали суратда» эълон этилиб, адолат байроғини кўтарди.

Элли(к) йилдан бери шунча зулм орасинда қолган Туркистон бу кун ўз мухториятини шунча адолат ва садоқат билан эълон қилибдир. Билмадик нечундурким, ҳозирда иш бошинда адолатчи большевиклар муни қабул қилмай туралар..!

(«Хуррият», 1918 йил, 63—64-сонлар)

Қайта нашри: «Шарқ юлдузи», 1992, 4-сон, 183—184-бетлар. Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Ҳ. Болтабоев.

¹ **маалтаассуф** — ажабланиш белгиси: таассуф.

² «Туркистон вилоятининг газети» ва унинг русча нашри «Туркестанские ведомости» ҳамда унинг муҳаррири Остроумов назарда тугилади.

³ 1917 йилнинг 28 ноябрида Қўқонда эълон этилган Туркистон Мухторияти назарда тугилади. Бу ҳақда Фитратнинг «Мухторият» мақоласига қаранг.

⁴ **ижтимоъ этган** — қўшилган, бириккан, жам бўлган.

АНГЛИЗ ВА ТУРКИСТОН

Мундан икки ой бурун «Туркистонда англиз мудофаасини сақтамоқ учун Чин қўшуни келмоқчи эмиш» деган бир хабар чиқганда «Хуррият» газетаси икки мақола ила фикрини билдирган¹ ва Туркистон сиёсийларини уйғоқликқа чақирган эди. Бу кун иш бир оз очилди: Туркистонга англиз вакилларими, англиз жосусларими кела бошладилар.

Бу вакиллардан Когонда Сапар Бадлўф²нинг уйига қўнган бир ҳиндли Парнастинг рус расмий доираларинда бердиғи маълумотга қараганда бир одам ҳинд инқилобчиларидан эмиш. Ҳиндустонда инқилоб чиқармоқ учун большевиклар билан музокара қилғали келган эмиш. Шарқнинг эски ҳукуматлариндан бириси айдиғи учун рухсат берилса, бечора ҳукуматини кўрмоқчи эмиш.

Бунларнинг юқори доираларга ҳам сўзлари шу эса биз бунларга «яшурун бир мақсад учун келган жосуслар» деб қарарга мажбур қолурмиз. Юқори доираларга тилақларини очибгина айткан бўлсалар, у вақт бунларнинг большевиклар билан музокара қилғали келган вакиллари айдуқлариға шубҳа қолмас. Ҳар ҳолда масъаланинг шу нуқтаси маълумдирким бунлар жосус бўлсалар ҳам вакил бўлсалар ҳам тилақлари бирдир. Бунларнинг иккинчиси бир Ҳиндустонни олмоқчи бўлганлар. Бунларнинг кўзлари бизнинг юртимиздадир.

Англизлар билан Туркистон орасинда Афғон ва Чин ҳукуматлари бордир. Ажабо Британия тулкилари Туркистонимизга бурунларини суқмоқучун Чин ҳукумати биланми онглашадилар. Афғон ҳукумати биланми?

Оғиз хабарлариға қараганда, ҳар иккиси билан ҳам онглашган, ҳатто Афғон ҳукумати билан иттифоқи кучлироққа ўхшайдилар. Лекин биз шул Афғон ва Англиз иттифоқини қабул қилмаймиз.

Маълумдурким: бу кун Герман ва Турк давлатларининг биринчи душманлари англиздир. Герман ва турк давлатлари олдида Туркистоннинг англизларга кечмакиндан русларга қолмоғи яхшироқдир. Бир вақтлар ўзини турк давлатининг бир кашиши³ атаган Афғон ҳукумати турк сиёсатига шунча молик бўлган бир масъалани қабул қиларми?

Англиз билан иттифоқ этмак – герман ва туркга қарши чиқмоқдир. Афғон ҳукумати бу йўлга кирарми? Англиз ҳийласининг таъсири буюқдир, эҳтимол ким, Афғон ҳукумати ҳам олданғандур, лекин бизнинг умидимиз бошқадир.

Афғон ҳукуматининг урушга қотишмоғи мумкиндир, унинг кучи бордир, эҳтимолким, вақти дахи бўладир, лекин биз умид қиламизким, Афғон ҳукуматининг бу ҳаракати англиз фойдаси учун эмас, герман ва турк пилонлариға мувофиқ бўлмоқ шарт билан ўз фойдаси учун бу ҳаракат Ҳиндустонга қарши бўлғулидир.

Аммо Англиз ва Чин иттифоқи мумкиндир. Чин ҳукумати Жапун тазйиқотиндан қутулмоқ ва ўлкасининг рус нуфузи остида қолган қисминда ўз ҳуқуқини тасдиқ этурмак учун Англиз давлатининг турли хизматлариға ҳозирдир.

Энди масъаланинг бошқа бир жиҳати қолди. Туркистонни дахи Ҳиндустон каби ютмоқчи бўлган англизлар бу уруш майдонидан қандай чиқарлар? Мағлубми? Мағлуб чиқарлар эса, Туркистонни қайси куч билан сақларлар?

Ўз ҳийлалариға ишонган чидамли англизлар ўзларини шул муҳорибадан оз зарар билан соқғина қутқармоқ учун албатта бир пилон чизган ва шул пилонлариға ишонғандилар. Мана шул нуқтаға биноан, сулҳдан бурун Туркистонни олиб душманларини «амру афу»⁴ қаршисинда

¹ «Хуррият» газетасининг 64-сонидаги «Англиз ўйунлари» ва «Таксими аъмол» (67-сон) мақолалари назарда тутилади.

² Сафар Бадлов — Когонда (янги Бухоро) яшаётган рус мухожирларидан бири. Амир Олимхоннинг маслаҳатчиси ва ноиби Миллернинг буйруғига кўра Когонда кўплаб рус ва яҳудий бойлари тўплаган эди.

³ кашиш — тортилган, жалб этилган.

⁴ амру аву — афв этиш ҳақидаги буйруқ. Бу ерда: амнистия.

қўймоқ ва сулҳ мажлисинда кирганда Туркистонни қайтариб берарға мажбур бўлсалар ҳам унинг ўрнида бошқа ёқдан бирор нарса сақламоқ фикринда бўлсалар керак.

Аммо бизнинг фикримизга кўра, англиз ҳукуматининг бу урушдан оз зарар билан соқғина кутулмоғи мумкин эмасдир. Германиянинг оғир ва ёмонроқ зарбаси англизларнинг бошлариға инар¹. Англиз ҳукумати бутун ишдан чиқмайин бу урушдан чиқолмас. Шул сурада Туркистоннинг толеъи² нимадир?

Уни туркистонлиларнинг ўзлари тайин қиларлар, аммо иттифоқ ва иттиҳод айтиб бутун фикрларини бир нуқтада тўплағандан кейин!..

(«Хуррият», 1918 йил, 29 март, 82-сон)

¹ **инар** — келар, тушар.

² «Туркистоннинг толеъи» ҳақида Фитрат айна 10-йиллар охиридаги сиёсий воқеаларни чуқур таҳлил этган «Шарк сиёсати» (Тошкент, 1919) рисоласида батафсил маълумот берган.

БУХОРОДА ИНҚИЛОБ¹

«Дунё ҳаводис² ўчоғидир» демишлар, тўғри бир сўз.

Йигирма саккиз(инчи) февралда Русияда хуррият бўлди, императёр Николай тахтдан тушурилди. Кўнсул Миллер Когондан Бухорога кируб, «Наминор» хавлисида ўтурди.

Халқ оғзинда янгиғина бир сўз тушуб қолди: «Бухорода хуррият бўлар экан. Муни ёшларнинг билагии билан рус кўнсулхонаси қила(р) экан».

Кўнсул Миллер Бухоронинг баъзи жамоалариндан баъзи одамларни ёнига киргузиб гапурди.

Шул чоғларида қозикалон Бурхониддин билан раис Абдуллоххўжа Садур³ ва муфти Аскар Маснаф⁴ маҳдум қатл этилдилар. Бунларнинг ўрнинда Муҳаммад Шариф маҳдум қозикалон ва Абдулсамад маҳдум раис бўлдилар. Бу ҳодиса Бухоро халқининг қизғин бир ҳаяжоинига сабаб бўлди.

Апрелнинг еттисинда амиримиз бир баённома чиқордилар. Апрель саккизида Бухоро ёшлари бойдоқ⁵ чиқориб муборакбод қилдилар. Муллалардан бир жамоа чиқиб шул бойдоқ чиқорганларни кофир деб ўлдурмоқчи бўлдилар. Ҳукумат ёшларнинг бирини⁶ тутуб етмиш беш таёк урди.

Апрел тўққузда кушбеги одамлари ёшларнинг уйларини босдилар. Топганларини кетуруб «обхона» деган рутубатли бир маҳбусда қамадилар ва иккитасини яна ҳукумат амри билан етмиш беш таёқдан урдилар. Ёшлар қочиб Когонга чиқдилар. Абдулхамидхон раисликдан тушди. Маснаф маҳдум раис бўлуб келди. Самарқанддан рус солдатлари келиб обхонадаги ёшларни қутқорди.

Мана шунлар бир-икки ҳафта орасинда бўлуб ўтган ҳодисалар. Ҳар бири — бир маъно! Мен аниқ биламанким, шул ишларнинг ҳақиқат ҳикматлариндан руслар билан ёшлар ва Бухоро беклариндан бошқа кимса хабардор бўлмади. Бухоро халқи на муллабаччалари, на саҳройилари, на косиблари бу қоронғу воқеалардан бирор нарса онглаёлмадилар.

Тўғридир: ҳар ёнга югурдилар, истамаймиз, «ўлдирамиз, ғазо⁷ қиламиз» дедилар.

Нимани истамадилар, кимни ўлдурмоқчи бўлдилар, кимнинг ғазосига чиқдилар? Бунларни онглағанлари йўқ!.. Мана бул рисола⁸ шунларни онглатмоқ учун қўлимга олдим. Негаким,

¹ Мақола «Колесов воқеалари» деб ном олган Март воқеаларидан (1918) аввал ёзилган бўлиб, унда ёш бухоролиларнинг Тошкентга кўчиши, унинг аъзоларининг амир томонидан қамокқа олиниши ва Самарқанддаги солдатлар томонидан озод қилиниши каби воқеалар акс этган. Мақола мазмунидан ва Фитратнинг ўз сўзларидан маълум бўладики, бу асар алоҳида рисола шаклида тартиб берилган эди, бу ерда келтирилаётган қисмлар унинг бошланғич боблари, холос. Кейинги Март воқеалари, «Хуррият» газетининг ёпиб қўйилиши рисола⁸нинг тугалланишига халақит берган кўринади. Рисола кейинчалик ҳам на алоҳида шаклда, на бошқа вақтли нашрларда эълон қилинмаган. Бироқ шу тугалланмаган парча ҳам Фитратнинг Бухоро экинчиси (деҳқон)нинг аҳволидан нақадар чуқур бохабарлиги, уни ўзгартириш учун дилдан уринаётганига гувоҳ бўла олиши мумкин.

² ҳаводис — ҳодисалар.

³ **раис Абдуллоххўжа Садур** - вақф ва дин ишлари билан шуғулланувчи амалдор Бухоро хонлигида раис деб юритилган, у кўпинча садрлардан бўлгани учун, қолаверса, бу мансаб диний ишлар билан боғлиқ бўлгани учун садр ва эшонлар қўйилган. Абдуллоххўжа эса, Фитрат бошлиқ жадидчиларнинг талаби билан амирнинг буйруғига кўра қатл қилинган эди (бу ҳақда Фитратнинг аввалги мақолаларида ҳам сўз юритилади).

⁴ **муфти Аскар Маснаф** - шариат масалаларини талқин қилувчи ва шул ҳақда ҳукм чиқарувчи Бухоронинг юксак лавозимдаги шахсларидан. Қозикалон Бурхониддин билан бирга бу лавозимдаги кишилар ҳам қатл қилинган эди. Бу ҳақда қаранг: Фитрат. Бухоро уламиси, «Хуррият», 1917, 48-сон.

⁵ **Бойдоқ** – намоийш.

⁶ Бу шахс Ф. Хўжаевнинг шаҳодатига кўра (Ф. Хўжаев. Асарлар, I жилд, Тошкент, 1976, 118-бет) Мирза Насрулла эди. 17 мартда амир чиқарган манифест муносабати билан намоийш ўтказилган бўлиб, бу намоийш иштирокчиларидан, яъни ёш бухоролиларнинг фаолларидан бир нечасини Амир «обхона»га қаматган эди. Қалтақланган Насрулла эртасигаёқ вафот этади. Мақоланинг куйироғида Фитрат яна икки киши қалтақланганини ёзади. Улар С. Айний ва Мирбобо эдилар. Қамокдан улар билан бирга Отахўжаев ва Юсуфзодалар ҳам озод этилади.

⁷ «**Ғазо**» - мусулмонларнинг ялли уруши, мазлумларнинг золимларга қарши урушидир. Бу ерда: камбағал мусулмонларнинг ўз душманларига қарши уруши назарда тутилади.

⁸ «Рисола... қўлимга олдим» - Таассуфки, бу рисола охиригача етмаган. «Бухоронинг ҳоли» деб номланган биринчи

тилагим ҳақиқатни халқга онглатмоқдир.

Ҳақиқатни бутун очиб онглата билмак учун бул рисолани уч бўлакка тартиб этдим:

1. Бухоронинг ҳоли.
2. Фитна соатлари.
3. Ёшларнинг тилаклари.

Иликотимиздаги¹ ишларнинг буюкроғи, албатта, экинчилик, яъни деҳқонликдир. Биз бу ерда ҳукуматимиз билан деҳқонлар орасиндаги ишларни арз қиламиз. Бухоронинг деҳқончилик ерлари тўрт турлидир. Амлок², мулки хур³, вақф⁴. Бухоро ерларининг тўртдан бири мулки хур билан вақф бўлса, бошқаси амлок билан мулки хирожий⁵ дир.

Мана Бухорода шул амлокни нечук олалар: Бухоро ҳукумати Бухоро теваракиндаги туманларнинг амлокини олмак учун амлоқдорлар тайин қиладилар. Аммо вилоятларнинг амлоқларини бекордан оладилар. Ҳар вилоятнинг беги ўз вилоятига амлоқдорлар қўядир. Ҳар амлоқдорнинг неча оти, сайиси⁶ ва хизматкори бордир. Бутун шунларнинг муҳаррифлари⁷ бечора деҳқонларнинг устинадир. Амлоқдорлар Бухоро ерларини икки турли истифо⁸ қилалар. Биринчиси «хасбар»⁹, иккинчиси «хирман». Туманлар, Чаҳоржўй, Кармина, Хатирчи, Миёнқал ерларини «хасбар» тариқи билан истифо қилалар. Бухоронинг бошқа вилоятлари хирман тариқи билан истифо қилинадилар. Бу тариқларнинг иккиси дахи ямондир. Иккисиға ҳам золим ва инсофсизлик кўб бўладир.

Хасбар тариқи шудир: экин етишгандан кейин амлоқдор ўз одамлари билан бало қўшуни каби истифоға чиқадир. Кечалар навбат билан деҳқонларнинг уйлариға кўнуб, кундузлар истифо қиладир. Ҳануз хирман қилмаган устига келиб ҳеч бир нарсани билмаган йўлдошлари билан тахмин қилуб бир нарса ёзадир.

Хирман қилинмаган, бичилмаган экинларнинг қанча чиқорини билмак албатта куч: мундай тахминлар ҳеч тўғри чиқмайдир. Ё амлоқдорларнинг ва ё деҳқонларнинг ҳақи албатта кетадир, лекин бизнинг амлоқдорлар ўз ҳақларини бошқаға ўткармайлар, балки деҳқоннинг ҳақиға жавр қиларға тиришалар. Бечоранинг ўн ботмонлик экинини йигирма ботмон тахмин қилуб дафтарда ёзалар.

Хирман истифоси шудирким, деҳқон экинини бичиб, хуббидан¹⁰ чиқориб хирман қиладир ва амлоқдор жанобларини кутиб турадир. Амлоқдор келмагунча бола-чақаси очликдан ўлса ҳам меҳнат қилиб етиштирган ҳосилиндан озгина ололмайдилар. Олсачи, боши балода қоладир икки чорак олса, амлоқдор хабар олиб келади ва бечорани ёғочларға осиб қамчинлар билан уруб, уч-тўрт ботмоннинг оқчасини оладир. Истифо замони келгач, амлоқдор жаноблари одамлари билан чиқиб юқорида ёзганимиз каби хирманлар орасинда кезиб, тахмин қилиб дафтарларда ёзадир.

Амлоқдорлар тахмин қилиб ёздиқлари ҳосиллардан бошлиқ ҳақини шул чоғда олмайллар,

қисмдан айрим мақолалар чоп этилди, холос. «Фитна соатлари» деб номланган иккинчи, «Ёшларнинг тилаклари» деб номланган учинчи қисм эса, кейин ҳеч қаерда эълон этилмаган. Бизнингча, у ёзилмай қолиб кетган.

¹ **Иликот** – қўлимиздаги; бу ерда: кундалик маъносида.

² **Амлок** – бу ерда: амлок – мулклар, яъни давлат томонидан солиқ олинадиган маҳсус руйхатдаги ерлар.

³ **мулки хур** – озад ерлар, яъни солиқолинмайдиган ерлар.

⁴ **Вақф** – мулкдорлар томонидан диний муассаса, масжид ёки мадраса тасарруфига берилган ерлар. Унда ишлаб, қўрган фойдалари айни муассасалар учун сарф бўлади. Вақф ерларини сотиш ёки бировга хатлаб бериб юбориш манъ қилинади.

⁵ **Хирож** – ердан олинадиган солиқ, бу ерда: мулки хирожий – солиқ талаб этиладиган ерлар.

⁶ **Сайис** – иш юритувчи.

⁷ **Муҳарриф** – сарф-харажат.

⁸ **истифода** — фойдаланмоқ.

⁹ **Хасбар** – хос (маҳсус) ва бар (самара, натижа) сўзларидан ҳосил қилинган бу тушунча солиқ ундиришнинг бир усули бўлиб, бунда ҳосил битмай туриб (кечаси ё кундуз тўсатдан) ерлардан олинадиган ҳосил тахмин қилиниб, ёзиб кетилади. Мана шу тахмин бўйича Бухоро деҳқонларининг ерларидан солиқ ундирилган.

¹⁰ **Хубб** – севиш, муҳаббат билан, бу ерда: (хуббидан чиқариб – кўнгилдан чиқариб, астойдил, муҳаббат билан маъноларида.)

ёлғуз тахмин қилиб кеталар. Деҳқон хирманини кўтарадир, масалан, буғдойни элтиб, арзонлик чоғинда юз тангадан сотадир. Вақтлар ўтуб буғдой юз элли(к) тангага чиққандан кейин амлоқдор бошлиқ ҳақини талаб қиладир. Ул вақт бечора деҳқонларидан юз элли(к) тангадан пул оладир.

Энди бир деҳқонни кўзимиз олдинда кетуриб шу ишларни унинг устинда юритайлик, кўрайлик нима бўлар. Масалан, Турсун отли бир деҳқоннинг тўрт танобғина ери бор, кеча уйқусизликлари, кун очликлари орасинда югуруб, чопиб, иссиқ-совуқ демай, кўш боғлар, хирман совураб, ўн ботмонғина буғдойни хирман қилиб ҳозирлаб кўяр, лекин бола-чақалари очликдан ўлса ҳам амлоқдор бек келмагунча шунча меҳнат билан ҳосил бўлган буғдойиндан бир ҳовуч ололмас.

Олса, бир ҳовуч еринда бир ботмон буғдойни йигирма ботмон тахмин қиларлар. Кафсан, от еми, мирзоёна¹ — нималар дебон бир ботмонча буғдойни олиб кетарлар. Бечора Турсун қолган тўққиз ботмон буғдойни кўтарадир. Бозорга элтиб, юз тангадан тўққиз юз тангага сотадир. Ҳафта, ойлар ўтуб буғдой нархи 150 тангага чиқғач, амлоқдор бек ҳақларини талаб қилалар ва Турсунбойни йигирма ботмон буғдойнинг учдан бири бўлган олти ярим ботмон буғдой учун бозор нархи юз элли(к) тангадан тўққуз юз етмиш беш танга оларлар. Мана бозорга бечора Турсун бир йиллик меҳнат қилиб чиқардиғи буғдойдан етмиш беш танга зарар тортиб чиқади.

Лекин иш шунча битдими? Йўқ, яна бир буюк масъата қолди: Турсун-ку ўз буғдойининг пулларини неча ойдан еб битирган эди. Амлоқдорга бу тўққуз юз етмиш беш тангани қаердан топиб берди? Ҳиндилардан, яҳудийлардан ё ҳинди табиат мусулмонлардан фойдага кўтариб берадир. Бизнинг деҳқонларимизнинг уйини куйдирган қайдадир? (Муни кейинроқда арз қиламан.) Эмди кўрайлук, қани, бу ҳукумат билан шу амлоқдор беклар ким, бечора деҳқондан имкони(ча) меҳнат қилиб, чиқардиғи ҳосилни бутун оларлар, бирор кун, бирор йўл билан шу деҳқоннинг бирор ишига кўмак қилурми? Албатта, йўқ.

Ҳатто бутун қўлимиздан тортиб олдиқлари экинларнинг суйини ҳам кетуруб бермайдир. Шунинг учун ҳам деҳқоннинг уйини куйдирадилар.

Йилда бир дафъа ариқдарни қазмоқ керакки, бу ишни бухоролилар «хашар» дейлар. Ариқдан сув ичатурган бутун деҳқонлар йилнинг олти ойинда шул хашар учун кунда бир мардикор (ишчи) бергулидир. Бера олмасалар бир мардикорнинг кундалик оқчасини ҳукуматга бергулари лозимдир. Муҳорабадан² бурун бир мардикорнинг кундалиги 10 танга эди, аммо шу кунларда қирқтанга (олти сўм). Ўн таноб ери бўлган бечора бир деҳқон ҳар йилнинг олти ойинда ё бир мардикор тутиб хашарга берадир ва ё шу мардикорнинг олти ойлик оқчасини ҳукуматга берадир, бошқа чораси йўқдир. Бир мардикорнинг шу кунларда олти ойлиги 7200 тангадир. Аммо илгари 1800 танга бўла(р) эдики, бу ҳам бечораларга оз оқча эмасдир.

Тухумга³, хўкузга, от аробага пул берган бечора деҳқон ҳар йил хашар учун мунча оқчани қаердан топиб берадир?

Олдиғи ҳосилданми? Уни-ку амлоқдор олиб кетди, бечора деҳқон бу оқчани ҳиндилардан фойдага кўтариб берадир. Бундан бошқа пойтахтнинг атрофиндаки ерларга сувни адолат юзасиндан бўлиб бермак учун бир мироб (яъни сув беги) бор, бу одам сувни тақсим қилиб бермак еринда кўнуғини (навбатини) деҳқонларга сотиб турадир. Сув беги жаноблариға йилда бир неча дафъа оқча бермаган деҳқонлар сув ичолмайлар.

ЗАКОТ

¹ **Кафсан, от еми, мирзаёна** – кафсан маҳаллий туман маъмурияти учун (туман бошлиқларининг идоравий сарфи учун) олинадиган солиқ; от еми – амир сарбозларининг отлари учун деган баҳона билан олинадиган дон солиғи; маҳаллий ҳокимиятдаги хат, ҳужжат ишлари деб олинадиган солиқ мирзаёнадир.

² **муҳораба** — уруш, бу ерда: Биринчи жаҳон уруши назарда тутилади.

³ **тухум** — уруғ, бу ерда: уруғлик маъносида.

Бухоро хонлигинда икки турли закот бор: биринчиси мол закоти. Шаръий бўйинча ҳар мусулмон ўз оқчасига йилда бир дафъа закот берадир. Лекин Бухоро савдогарлари ўз оқчаларига йилда беш-олти, ҳатто ўн дафъа закот бералар: масалан, бир савдогар Бухородан йигирма минг тангалик мол олиб, Қаршига элтиб сотса, бир закот берар. Яна у ердан шу оқчага мол олиб Бухорога келса, бир закот берар. Ва яна Бухородан шу оқчага мол олиб Қаршига қайтса, бир закот берар. Шундайин ўн йўла кетиб, келса ўн йўла закот оларлар. Бунинг зарари ёлғуз савдогарнинг ўзинда бўлса сўз йўқ эди. Чунки савдогардир, бойдир, озгина кўброқ оқчаси кетса ҳам зарар қилмайдир. Лекин у савдогар бу ортуқ ердаги закотларни мол устига қўйиб сотадир. Демак, бундан ҳам қашшоқлар ҳам деҳқонлар зарар торталар.

Иккинчи закот — качи закотидир¹; қўй билан качидан олинадир. Қўй билан качининг закоти ҳақиқатан қирқдан бир бўлса ҳам, саррофона, котибона² ва, билмасам, нималар деб йигирмадан бирга тушуриб қўялар. Бунлардан бошқа чакана закоти³ деб нисобга эришмаган қўйлардан шариатга маҳоликзакот олалар. Закоти олинган қўйлар ва качиларнинг таниндаки йўниндан⁴ дахи закот олмоқдари кўб буюк масхаралиқ эмасми?

Закотда зулмларнинг катгароғи шулким: қўй ва качи закотини дафтар юзиндан оларлар. Масалан, ўтган йили маним қирқ қўйим бор эди. Келиб дафтарда ёзиб закотини олиб кетдилар. Сўнгра маним қўйларим ўлди ёинки сотиб битирдим. Бу йил бирта ҳам қўйим йўқдир. Лекин закотчи бек келгач, дафтарни очиб кўралар, ким, маним отимда қирқ қўй ёзилган; иши битди, мендан бир закот олиб кеталар. Қўйим йўқдесам онинг дафтарида бор деярлар «бор эди, лекин сотиб битирдим» десам тингламайлар. «Йўқ, бермайман» десам уриб, осиб ола(р)лар⁵.

(«Хуррият», 1918 йил, 69—72, 75-сонлар)

¹ **качи закоти** — қўй, эчки каби чорва молларидан келадиган фойдининг қирқдан бири миқдорида олинадиган солиқ. Бу ерда: «качи-кичи — эчки» маъноларида ишлатилади (шевага оид сўз).

² **сарфона, котибона** — сарф-харажатлар учун, котиблар учун деган баҳоналар билан қирқдан бир эмас, балки йигирмадан бир миқдоридан олинадиган закот.

³ **чакана закоти** — нисобга (ҳисса, миқдор, бу ерда: ҳисобга қўшилмаган маъносида) эришмаган уй ҳайвонларидан олинадиган солиқ. Масалан, ҳисоблаш пайтида бу қўй ва эчкилар йўқ бўлиб, улар рўйхатга олишдан кейин туғилган. Улар учун чакана закот олинган.

⁴ **таниндаки (танидан) йўниндан (йўсининдан)** — закот олинган уй ҳайвонларининг танидан (ҳисобидан) яна закот олиш (худди савдогарлардан бир неча бор закот олингани каби).

⁵ Мақола тугалланмаган эканини юқорида айтилди (буни ушбу фикрнинг тугалланмаганидан ҳам билса бўлади).

ЖОҲИЛОНА ТААССУБҒА МИСОЛ¹

Бухоро шахрининг ўрамларина² ушбу мазмунда бир эълон ёпишрилган эди: «Янги чиққан жадидлар болаларимизнинг эътиқодларини бузалар, мунлар ҳунарларинда ҳеч ким боласини ўқутмасин, ўқутса шул кишини ўлдиражакмиз, жадидлар живлашуб³ ўлтурмасунлар, агарда живлашуб ўтурсалар, биз онларнинг бошларини кесармиз, жадидлар намоз бирла рўзани, закотни ўтамайлар, мунлар кофирлар, қонлари ҳалол» (Бу эълонла бир ҳадисда⁴ ёзилган).

Бошқа мамлакатларда мундай маъносиз, имлоси бузуқ, ахлоқлик аломати бўлган эълонлар, ёзувларнинг аҳамиятлари бўлмасда, Бухоро каби ўрунда афкори умумиянинг мундан мутаассир бўлуви мумкин. Шул сабабли мундай жоҳилона таассубга қарши илтифот этмай қолув бизнинг учун мумкин тугул⁵.

Ёзув ёза билмай туриб, шу ший эълон ёзувлариға «жадид»ларнинг маслаклари нинди⁶ нарсдан иборат эканлигини биддирурга ҳожат бор.

Бухоролиларнинг тижорат, ахлоқ ва илм, саноат ва ҳунар, маишат жиҳатларинда бутунлай ортда қолганлиқларини «эълон» ёзучилар билмасаларда, бошқалар билалар. Тижорат майдонларинда, таҳсил мадрасаларинда, ахлоқ тўғивларинда⁷ ўз ишларининг қоидасини ва зибарини⁸ бир яҳудий қадар билувчи онгли кишимиз йўқ. Дунёнинг телефон ва телеграф ҳамда темур йўллар каби фанний мўъжизаларини кўруб-да шунларнинг сирларини ўгранурға тиришучи одамимиз йўқ. Ҳатто мадрасаларимиздан чиқуб-да бир жамоатнинг кофирлигини эълон этучиларимиз-да дуруст ёза билмайлар.

Шу ҳолни яратуб, бундан ризо бўлуб туручи бирғина мусулмонда бўлмаса керак. Мана шу ший⁹ равишда бўлган ижтимоий хасталиқларимизға даво изловчилар «жадид»лардир.

Жадидлар «миллатимиз, халқимизнинг бу даражада тубан қолувларини, шу ший мартабада ёмон кунларға тушуларини нодонлиғлари сабаб бўлди, бизнинг учун ўқув, илм ва маърифатға ёпишув(имиз) лозим. Ватанимиз, мамлакатимиз ва миллатимиз илм нури бирла ёқтурсун, дин ҳам дунё илмлари бирла жиҳозлансун. Бу ҳол энди бизнинг учун фарз бўлди, эски мактабларда саккиз йиллар ўқуб-да. Эрон халқтарининг ичкилик ва ишқ каби сафоҳатлариндан иборат бўлган адабиётдан бошқани билмовчи болаларимиз янги мактабларға кируб дин ҳам дунё учун фойда бературған лозим нарсаларни ўқисунлар, ҳисоб ва ёзув билсунлар, тўрт гурли фан ўқир учун мадрасаларимизда ўн саккиз йил ётуви шогирдларимиз ўн икки йил мадрасани-да тамом шартини етишдуруб ўн беш фан ўргансунлар, мадрасадан чиқуб-да бошқаларни акфор¹⁰ қилуш тугул, балки мусулмон қилуб эълон ёзучидаримизнинг имлоларини киши кулдурмак даражада бузуқ бўлмасун, савдоларимиз ҳунар ва саноатимиз, экунчилик¹¹ ишларимиз букунги каби забун ҳолда турмасун, балки тузалсун яхшилансун!» дейлар. Муни «жадид»лар шуйтиб равишда сўйлайлар ва шу ший йўлда юрийлар.

Ушбу мақсадларимизға эришур учун биз «жадид»лар Бухорода мактаблар очдик, лекин

¹ Мақола «Очик сўз» газетасидан (санаси кўрсатилмаган) олиниб, «Шўро» журналининг 1917 йил 15 январ сониди (Сана 10, Адад 2, 34-35-бет) босилган. Айни ўша манбадан олиниб нашрга тайёрланди. Фитратнинг ушбу мақоласини бизга тақдим этганлари учун япон олими Хисао Кўматсу жанобларига лутфан миннатдорчилик билдирамиз.

² **ўрамларина** — Бухоро шахрини ўраб турувчи деворлар, кўрғон назарда тутилади. Мақола дастлаб татар лаҳжасида эълон этилгани учун унда татарча сўз ва грамматик белгилар кўпдир.

³ **живлашиб** — қаршилиқ билдириш.

⁴ Бу эълоннинг остига бир ҳадис ҳам ёзилган бўлиб, унинг сўзлари келтирилмаган. Бизнингча, Фитратнинг «Мунозара» асарида келтирилган ҳадислардан бири шунга мазмунан мос келади.

⁵ **тугул** — эмас. Бу ерда: мумкин эмас.

⁶ **ниндай** — нима, қандай нарса.

⁷ **тўғувларинда** — яратиш, тарбия бермок. Бу ерда: ахлоқ, тарбияларида.

⁸ **зибар** — безак, зийнат.

⁹ **ший** — шу, шундай.

¹⁰ **акфор** — куфр қилмок, кўпликда: кофирлар.

¹¹ **экунчилик** — деҳқонлик.

Бухоро ҳукумати неқди фалсафага кўрадур¹ бизнинг мактабларимизнинг давомини мусоада² қилмади, яшатмади. Шулар кундай берли биз мактабсиз қолдук.

Мундан сўнг: «Мактаб йўли бирла бўлмаса бошқа бир йўл бирла тиришуб қарайлик!» деб тижорат йўлини кирдик ва Бухоро ҳукуматидан рухсат олуб бир китобчилук ширкати ва бир кўмоч нарсаси ширкати³ тузувдик.

Китобхонамизда газит ва журналлар бирла бирликта ҳадис ва тафсир ҳамда дарс китоблари келтуруб эски мадрасатарнинг шогирдларика уч юз ҳақ бирла дарс китоблари сотдирамиз. Кўмоч ширкати даҳи юз молларини уч юз баҳо бирла сотуб фойдасини(нг) кўбиси «жадид» бўлмаган ширкатлар орасинда тақсим этўб турадир. Демак, бизнинг ижтиҳодимиздан⁴ «жадид» бўлмаган ва «жадид»ларни яротмай турган одамлар фойдаланалар.

Энди «жадид»лик маслакинда бўдғанларнинг ўз ҳолларини-да бир оз таъруф қилайлик:

Бу «жадид»ларнинг кўбраклари эски мадрасаларда, дарсларини энг яхши равишда тамом этучилар бўлуб ораларинда бу кунда зўр мударрислар ва олимлар бор. Мунлар тафсир ва ҳадис дарслари ўкуталар, ўкутмаганларида дарс ўқитув лозим бўлганда ўқитувга махтадирлар. Мунлар юзлар бирла ҳадиси шарифларини хатосиз ёдлаганлар ва дуруст онглайлар. Энди Пайғамбардан ривоят этилатурган бир ҳадисни-да дуруст ёза билмаган, имло хунариндан-да маҳрум одамлар чиқсунлар-да шу шундай одамларни акфор этсунлар, акфор бирлагина қаноат этмай, қонлари ҳалол бўлуб бирла фатво берсунлар. Шу шийми инсоф? Буми мусулмонлик?

У отиш ўйновчилар⁵, ароқи ичучилар ва бутун амрларини фисқу фужур йўлида ёздиручилар Бухорода оз тугул. Милйўнлар Сирла инсонларнинг қонларини сув каби окузиб туручи ва ғоз минглар бирла болаларини, хотунларини етим ва кишисиз қолдиручи бу кунги зўр суқишдан ибрат-ла ҳамма кайф ва сафо мажлислари қуруб мусулмон болаларини ўйнатучилар-да кўб. Шу шийдай халқлар озғина-да тақтиъ қилинмаганлари ҳолда ислом ва мусулмонларнинг тараққийси учун тортишучилар акфор қилинсунлар, қонлари мубоҳ кўрилсун! Диёнат шу шийми? Буми одамчилик?!

Қуръони карим мусулмонлиғни даъво қилиб салом беручиларни акфор қилудан манъ этадир. Мусулмонларни акфор қилучилар билсунларки, «Мусулмон кишиларини акфор қилучилар агарда шулар киши кофир бўлмаса, ўзлари кофир бўлурлар» мазмунида ҳадиси шарифлар Бухорий⁶ бирла Муслим⁷ саҳиҳларинда бор.

Эълончи афандилар, фитна кўзғатучи ўрнинда Қуръон бирла Ҳадис ўқуб шундай олий сўзларни ўргансалар ва билган нарсаларини дуруст ёзарга тиришсалар яхшироқ ва мусулмончароқ бўлур эди.

Бу мақолани ёзувимиз ўлимдан кўрқувдан тугул. Биз ўлумдан кўрқмаймиз. Ҳақ йўлда ўлдирилув ва ўлув ботиллик⁸ узринда яшовдан яхшироқ. Хайрлироқ. Биз муни Қуръони каримда ўқуб шунга аён кетурганмиз. Балки муни ёзувдан мақсадимиз бухоролиларни инсофга даъват этув ҳамда ҳукуматимизнинг диққатини жалб қилувдир. Ҳукуматимиз мундай масъаладан сукут этмасун, балки бу ишни тафтиш ва тадқиқ қилсун эди. Агарда айб бизда бўлса, тейишли жазони берсун, йўқса шундай эълон ёзучиларни топуб майдонга чиқарсун. «Онларга тейишли жазо берсун эди» демаймиз. Жазо бермасун, балки танбеҳ ва насихат қилсун.

¹ **ниндай фалсафага кўрадир** — қандай фалсафага асосланади.

² **мусоида** — «мусоид» ёрдам берувчи. Бу ерда: ёрдам бермади маъносиди.

³ **кўмоч нарсаси ширкати** — Бухорода жадидлар томонидан очилган тижорат ширкатларидан бири.

⁴ **ижтиҳод** — тиришиш, сайъ-ҳаракат.

⁵ **отиш ўйновчи** — қиморбоз. Бу ерда: ошқотувчи.

⁶ **Бухорий** — асли исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810—870). «Ал-жомий ас-саҳиҳ» китобидаги ҳадислар назарда тутилади.

⁷ **Муслим** — Муслим ан-Нишопурий машҳур муҳаддис назарда тутилади.

⁸ **ботиллик** — ноҳақ, асоссиз. Бу ерда: беҳуда.

«Онларға жазо бермасун» деган сўзимни виждоним, иймоним бирла ёздим. Чунки шул одамлар-да, саодатлари ва тараққийлари учун тортишатурған миллатимизнинг кишиларидир. Модомики, биз бу миллатнинг бахтиёр бўлувини орзу қиламиз, эълон ёзуб ёбишдиручиларнинг саодатлари-да бизнинг учун матлубдир. Бизнинг маслакимиз муҳаббат ва маърифат ҳамда марҳаматга бино қилинадир.

Дуруст, агарда бу тўғрида биз гуноҳли тугул эсак, ҳукумат тафтиш этуб шул эълон ёбишдиручиларни топсун, аммо жазо бермасун, балки насихат йўлидан онларға Сиз мундай фитналар кўзғатиб юрмангиз! Мундай йўк ишлар бирла шуғулланув ўрниға мактабга қируб ёзув ўрганингиз. Имлонгизни тузатингиз, мундан шу илмлари комил одамлар ҳузурина боруб тафсир ва ҳадис ўқунгиз десун...

ШАРҚ СИЁСАТИ¹

Бир кун қон тенгизларинда ботган, тамуғ ўтларинда кўмилган Шарқ бир кун тинчлик ва тараққий бешиги эди. Бу кун оёқлар тагинда эзилган Шарқ бир кун маданиятнинг йўлбошчиси, билим ва ҳунарнинг ўчоғи эди. Оврўпа дунёси ваҳшат ва билмаслик чўлларинда обдираб² шовкин-тошқиг! юрар экан, Шарқ дунёси бутун инсоният оламини саодат ва тинчлик ўчоқлариға эришдурмак учун иш кўруб турар эди. Оврўпа(да) бир маҳалла оқсоқоллиғи йўқ экан, Шарқнинг «кўзкучинос», «бараҳма», «исо», «зардушт» ва Муҳаммадлари бутун одам ўғулларини бир нуқтада тўплаб тўғри ва билгили йўлга киргузмак учун тиришар эдилар. Чинлилар ёзиш учун қоғоз ясаганда оврўпалилар ўнг-сўл кўлларини бир-бириндан айира олмас эдилар. Замон бузғунлариндан қутулуб тарих дунёсинда қолган Хитой маданиятининг излари бу кун даҳи оврўпалиларни ҳайрон қилмоқдадир. Бу кун тирикликнинг ҳар ёгиндан қараганда тараққий ва саодатнинг сўнг босқичини босиб ўтган оврўпалилар орасинда Ҳиндустонда бўлиб ўтган маданият замонларини кўрмагани учун қайғурган билғучилар бордир. Оврўпалилар дин ва килисо³ таассублариға берилиб, билмасликнинг энг теран чуқурлариға тушган чоғда араблар, мусулмонлар, Юнон, Эрон ва Ҳиндустонда кўмулуб қолган маданиятни тиргуздилар. Ҳинд ва Юнонда унутилиб қолган билим, ҳунар, ҳикмат ва фалсафани бир ўрунда тўпладилар. Андалус, Миср(ни) бирор маданият мактаби, тараққий ўчоғи, билим бешиги қилдилар. Бағдодда — араб санъатчилари соат ясаб, Оврўпаға йубарганда Париснинг⁴ у палладағи ангеллари⁵ «бу қути ичида шайтон»лар бор деб соатни ташлаб қочган эдилар. Бугунги маданият ва мағрур Оврўпанинг шаҳарларинда қам тинчлик ва осойиш йўқ экан, Бағдоддан Туркистонғача тинч ва осуда бормоқ мумкин эди. Мусулмон маданиятининг эгалари ёлғуз ўзларининг эмас, бутун бошарият дунёсининг тинчлик, тараққий ва саодати учун тиришар эдилар. Унлар ҳозирғи маданий йиртғучилар⁶ каби ўзлариндан бўлмаган миллатларни ҳайвон санамас эдилар. Тўғридураким, мусулмонлар даҳи бошқа миллатларға қаршу уруш очдилар: тўғридураким, мусулмонлар даҳи бошқаларнинг ўлкаларини олурға тиришдилар ва олдилар, лекин унларнинг жаҳонгирликлари бу кунги маданий Оврўпанинг жаҳонгирлиғи каби олинган ўлкаларнинг улусларини таламоқ, эзмак, йиқитмоқ учун эмас, унларни янглиш йўлдан қайтармоқ, унларнинг орасинда кириб «ҳақ» дея топилган ўз фикрларини унларға қабул этдирмак, бутун дунё улусини «ҳақ» ва «ҳақиқат» теграсинда тўпдамоқ учун эди. «Байтулмуқаддас»ни, Мисрни, Андалусни, Истанбулни олган мусулмон ҳукуматларининг у ерлардаги халққа берган ҳуқуқлари, қолган ривоятлари тарих бетлариндан ўчурилмақдадир. Араб бошлиқлари бир ўлкани олганда у ердағи улуснинг тинчлигини сақламоқ учун бироз кўшун қўяр ва шул кўшуннинг чиқимлари учун бироз солуғ олар эдилар. Бироқ ёвнинг юрушиға чидамасдан шул ўлкани ташлаб чиқмоқчи бўлганда улус оқсоқолларини чақуруб «биз бу солуғ оқчаларини тинчлигинизни сақламоқ учун сиздан олган эдик. Бундан кейин тинчлигинизни сақлай олмаймиз, шунинг учун бу оқчаларингиз бизға ҳаромдир» деб олган солуғларини қайтариб кетар эдилар. Африқоға кирган мусулмонлар Амриқо ва Африқони босқон маданий оврўпалилардек ерли халқни битирмак учун тиришмадилар. Унларға маданият бердилар. Амриқоға кўноқ бўлуб кирган Оврўпа

¹ Фитратнинг «Шарқ сиёсати» рисоласи I жаҳон урушидан кейин давом этаётган ва урушда қатнашган Оврўпа мамлакатларининг Шарқни ўзаро бўлиб олиш сиёсатиға қарши миллий руҳда ёзилганлиги билан алоҳида аҳамиятлидир.

Фитратнинг шу номдаги рисоласи дастлаб «Иштирокиюн» газетасида (1919 йил, 23, 25, 26 октябр) сўнгра эса, Тошкентда алоҳида рисола ҳолида чоп этилган. 1991 йилда Бухородаги «Навқирон Бухоро» илмий маркази томонидан қайта нашр этилган.

Асарнинг илк наشري асосида тайёрланди ва кейинги наشري билан солиштирилди.

² **обдираб** — довдираб, аланглаб.

³ **килисо** — черков.

⁴ **Парис** — Париж.

⁵ **ангел** — фаришта.

⁶ **йиртғучи** — йирткич.

маданийлари Амрико ерли халқини битираёздилар, буни билмаган йўқдир. Африқони босиб олган Оврупа жаҳонгирлари у ердаги қора халқни ўлат каби ўлдуруб туралар. Ҳолбуки, мусулмонлар Африқонинг Жазойир, Тунис, Фас¹ каби ўрунларини олғач, у ерларни тараққий этдурдилар, халқини тинчлантурдилар, унлар I дан буюк одамлар етушдирдилар. Шарқ ўзининг тарихи, сиёсати, ҳунари, инсофи, адолати, ахлоқи ва хидмату эътиборлари билан унча юксалмиш, у қадар тараққий этмиш эдиким, тасаввури ҳам бизнинг мияларимизга сиғмайдур. Шарқ маданий йиртғучи эмас эди. Шарқ бошқаларнинг халқларини олмас эди. Шарқ башариятнинг юксалиши учун тиришар эди. Шарқ маданият ўчоғи, инсоф бешиги, ахлоқ мактаби, билим мадрасаси эди. Биз, шарқлилар, башариятга қилган хидматларимиз учун бу кунги қонли Оврупага қарши яхшигина махтана олурмиз. Биз, шарқлилар, маданият йўлинда тутдигимиз хидматларда давом этганда букун башарият дунёсини кўб юксак мавқеъларда кўрмак мумкин эди. Негаким, Шарқ билим, ҳунар йўлинда Оврупа жаҳонгирларидек ўртоқ қони ичмак ва орқадош уйин таламоқ учун эмас, инсонлик дунёсини юксалтирмак учун тиришар эди. Ёзуқлар, эсизларким, Шарқ ўз йўлинда давом эта олмади, маданият тарихининг энг буюк ва энг тугал қондатариндан бири шудир: бир улус тирикчилигининг ҳар тўғрисида юксалиб, тараққий қилиб тинчланса, бирор ёқда кучлироқ бирон бири кўринмаса, ўлкаси кенгайиб, оқчаси кўпайса, ул улуснинг бора-бора ахлоқи бузулур, тотлиғи йўлдан чиқа бошлар. Биз, шарқлилар, даҳи тинчлик ва роҳат сўнгинда бузулиб қолдик, йўлдан оздик, эзгу тилакларимизни унута бошладик. Билим ва ҳунардан юз қайтардик, бирлик ва ахлоқдан айрилдук, оқчага берилдик, оқчага сотилдук, шунинг сўнгида Хитой, Турк, Форс, Араб ва Ҳинд мамлакатлариндан ҳар бири ўз кўнуғи билан, ўз навбати билан тинчлик ва тараққий босқичлариндан қуллик, йўқсуллик чуқурлариға юмалаб туша бошладилар. Шарқнинг бутун ишлари онгсиз беклар, тушунчасиз хонлар, миясиз муллалар, билимсиз эшонларнинг қўлиға ўтди. Бунлар Шарқнинг бутун тузук ва интизомини бузуб юбордилар. Хонлар ўз қоринларини тўйдирмак учун халқни бир-бири билан урушдирдилар, мамлакатнинг жонли ва муҳим ўрунларини сотдилар, муллалар ўз иставлариға «дин» отини тоқиб бозорға чиқардилар, дин, тангри, пайғамбар, учмоҳ ва тамуғ орқали Шарқ халқини талай бошладилар. Шарқнинг тараққий йўли кўмулди. Саодат ва тинчлик эшиклари боғланди, саодатнинг энг юксак тепасиға чиққан Шарқ йўқсулликнинг энг теран чуқуриға тушди. Шарқнинг Хитойи, Эрони, Турони, Арабистон билан Ҳиндустони бариси бир туртки ўт билан, билмаслик ва ғафлат ўти билан ёниб битди. Шарқ ғафлат ва билимсизлик тамуғлариға юмалаб ётатурған чоғда Оврупа кўзи уйқусиндан янгигина тура(р) эди. Оврупалилар узун ва зарарли ғафлат уйқусидан уйғонгач, оч қолған йиртғучилар каби Шарқ устиға отилдилар. Дунёнинг энг ёғли бир бўлағи бўлган Шарқ йиртғучи ҳайвонлар орасинда қолған семиз, лекин кучсиз бир қўй ҳолатини олди. Оврупа йиртғучилари Шарқнинг ҳар ёниндан солдурдилар. Тиш, тирноқлариға илинган ерларини йиртиб, узуб олабердилар. Бояқиш Шарқ ўз жонини қутқарғали кўб тиришди, тебранди, қичқирди, додлади, югурди, ҳамла қилди, қочди, кўрқутди, ялинди, эсига келган ҳар йўлга кириб кўрди. Бирор осуғ², бирор унум, бирор фойда кўра олмади, нега-ким, унга охсум³ бўлган йиртғучиларнинг кучлари кўб, тиштирноқлари ўткир эди. Англизлар Ҳиндустонни ютдилар, Мисрни босдилар. Аданга келиб Арабистонға қўл узатдилар. Рус империалистлари Қафқасиёни таладилар, Туркистонға кириб, Хитой, Афғонга, Эронга кўз тикдилар. Франсўзлар Тунис билан Жазойирни ғасб этиб, Фаластинга юкундилар. Ўзининг ибтидоийлиги билан тинчгина яшаб турған бояқиш Африқо қитъаси Оврупа жаҳонгирлари орасинда бўлинди. Бу олиш-беришларнинг ҳеч бири урушсиз бўлмади. Оврупанинг оч «қирғий»лари ўзларининг билимсиз,

¹ **фас** — Марказий Африка.

² **осуғ** — фойда.

³ **охсум** — Бу ўринда «ҳамла» маъносида.

жоҳил деҳқонларининг бошлариға нўхталар¹ солиб Шарқға тортдилар, унлар бирор нарсани онгламасдан Шарқдағи ишчи ва деҳқонлар узра солдурдилар, унларнинг ёзуғсиз тинчгина ётган орқадошларини урдилар, ўлдурдилар, таладилар, талатдилар. Шарқнинг ёзиғсиз кишиларини ўз бойлариға кул қилиб бердилар. Оврупанинг ишчи ва деҳқонлари бу олиш-беришдан нима қозондилар? Битмас яралар, туганмас қайғулар, бошқа ҳеч йўқ...! Оврупа жаҳонгирларининг Шарқ сари юришлари бошқаларнинг қонини тўқуб ўз курсоқларини тўлдирмоқ, ўзгаларнинг уйини ёндуруб, ўз қозонларини қайнатмоқ учун эди. Лекин унлар тилакларини улусға билдирмас эдилар. «Шарқ халқи ваҳшийдир, уларни маданийлашдурмак учун борармиз», «Шарқ халқи билимсиздир, унларға билим тарқатмоқ учун борармиз», «Шарқ халқини хоч буйруқлариға² бўйсундирмак учун борармиз», деб ўз ишчи ва деҳқонларини алдаб, бизим устимизга юборур эдилар. Унлар бу ёлғон баҳона ва сўзларни ёлғуз ўз аскарлари орасинда эмас, биз шарқлиларға ҳам уялмасдан айтиб туралар: «Сиз, шарқлиларға маданият йўқдир, сизлар ибтидоий ваҳший кишилар эурсиз, сизни ислоҳ этмак, тартиб бермак, ўкутмак, маданийлашдурмак керақдир, бу иш бизнинг (яъни Оврупанинг) вазифаларимиздир. Ер юзининг энг обдон бўлағи бўлган Шарқни ишга солмоқ, башарият дунёсининг энг катта йиғини бўлган шарқлиларни ваҳшатдан қутқармоқ бизга фарздир. Мана шунинг учун биз (оврупалилар) Шарқға келдик. Шарқ ҳукуматларининг бир қисмини олдик ва қолган қисмини ҳам олмоқчи бўлуб турамыз» деялар. Бу сўзларнинг Шарқ тўғрисидағи бир қисми тўғридир. Воқеан, билимсиз қолмишдир, Шарқ Оврупаға қарағанда кўпдан-кўп орқада қолмишдир. Лекин Оврупанинг Шарққа маданият бериши ёлғондир. Оврупа жаҳонгирлари Шарқдан олган мамлакатларда тараққий ва маданият деган нарсани қатъиян кўргузмадилар, кўргузмакка тиришмадилар. Оврупанинг бизга берадиган нарсалари белгилидир: сафоҳат, ахлоқсизлик, қумор ва шаробхўрлик. Шарқнинг дин ва одатлариға қатъиян тўғри келмаган фоҳишахоналарни ўлкамизда Оврупа жаҳонгирлари очдилар. Бутун башарият ҳаётиға, маишатиға, ишига раҳналар солғучи шароб дўқонлари юртимизға шул Оврупа бойлари «ҳиммати» билан қурулди. «Фаранга»³ деган кўркунч касал Шарқға Оврупа жаҳонгирларининг босқинлари билан келди. Хулоса: Оврупа жаҳонгирлари Шарқға бугунгача ахлоқсизлик ва бузукликдан бошқа бир нарса бермадилар.

Шарқға маданият мактаблари, инсоният мадрасалари очармиз деб келган Оврупа жаҳонгирлари фоҳишахона ва майхонадан бошқа бир нарса очмадилар. Ажабо, Оврупа жаҳонгирлари бу ишларини билибми қилдилар, билмасданми қилдилар? Албатта, билиб қилдилар, жўрттага қилдилар. Унларнинг тилаклари бизға маданият бериб, бизда маориф тарқатиш, бизни тараққий этдурмак эмас, турли фоҳишахоналар, майхоналар очиб, бизнинг ахлоқимизни бузмоқ, бизнинг соғлиғимизни хароб этмак ва уруғимизни қурутуб, бизни ишдан чиқармоқ ва ўз қўллариға муҳтож қилиб қўймоқдир. Унлар Шарқхалқини бутун йўқ қилиб, Шарқни ўзлариға моя⁴ қилмоқчи эрурлар: Оврупа жаҳонгирларининг бир «кулгули» ва «йўқ этур» сиёсатлари Шарқнинг мусулмон дунёсининг ҳар ёғинда бир турлигина жорийдир. Англиз бойлари Ҳиндустон халқини битирмак учун қандай тадбирлар кўриб, қайси йўллар билан кетсалар, франсузлар Жазойир ва Тунис халқини битирмак учун шулгина тадбирларни кўриб, шулгина йўллар билан кеталар.

Оврупа жаҳонгирлари Шарққа туткан сиёсат йўллари шунлардир: Шарқнинг ахлоқини бузмоқ, кўнглини диний ва миллий муқаддасатиндан⁵ совутмоқ, шарқлилар орасинда айрилик ва ёвлик солиб бир-бирлариға қилич чекдурмак, шарқлини ишсиз, ялқов, оч ва яланғоч қилиб

¹ нухта — тизгин.

² хоч буйруқлари — насронийлик талаблари.

³ фаранга — таносил касаллиги.

⁴ моя — сармоя жойи.

⁵ муқаддасатин — қадриятлар.

Ўзлариға қул этиб олмоқ, ювош-ювош шарқлининг қўлидан ер ва қимматли нарсаларини юз турли хийлалар билан тортиб олмоқ, Шарқ халқини турли йўллар билан секин-секин йўқ қилмоқ...! Англиз ва франсуз жаҳонгирлари томонидан Хитой, Ҳинд ва Мисрда очилган фоҳишахона ва майхоналар, йуборилган пўплар ва миссионерлар, очилган мактаблар, бариси шунинг учундир. Русия Николай ҳукумати бизнинг Туркистонимизда ҳам шул тадбирларини кўрмадими?

Оврупа жаҳонгирлари дунёнинг энг ёмон зулмини қилатуруб, ўзларини одил ва инсонпарвар айтдилар. Қани, кўрайлик-чи, бунлар бизнинг мусулмон ва Шарқ дунёсиға қандай адолат қонунлари тутуб, қандай инсониятпарварона ишлар қилганлар? Оврупа жаҳонгирларининг қоидалари, буюк курсоклилари, Шарқдан кўб ер олганлари англиз ҳукуматидир. Шарқнинг олтун хазиначилари бўлган Ҳиндустон қитъалари англизлар жаҳонгирининг қўлидадир. Лекин бу ҳокимлик адолат қонунлариға мувофиқ тенглик негизларига қараб кўрулмаган. Бу қаров қонли ҳокимликнинг асоси зулм ва инсофсизликдир. Ҳиндустоннинг эгалари бўлган ерли халқ билан кўноқ бўлуб келган икки-уч қадрсиз англиз орасинда тенглик йўқдир. Ҳиндустонда ерлилар учун бошқа, англизлар учун бошқа маҳкамалар бор. Ерлилар учун айри зиндонлар, англизлар учун айри турмалар бор. Англизлар учун ясалган маҳкама, турмалар қонунли, адолатли, ҳафз сихатиға¹ мувофиқ ва тинч ясалган. Ерлилар учун қурулган маҳкама ва зиндонлар эса тартибсиз, бузук, золимхона, қоронғу ва кўркунч бир шаклда қурулган. Ерлилар учун тузанган «жазо» қонунлари англизлар учун тузулган қонунлардан кўп фарқлидир. Бир пичоқ кўтариб юрган, бир англиз итига тош отган, бир товук ўғирлаган бир ерли тутулса, неча ойлик қоронғу ва кирли турмаға буюруладир. Бир ҳиндлини ўлдурган, бир бонкани урган англизга эса энг кулай, энг кичкина бир жазо бериладир ёхуд авф этиладир. Ҳиндустонда бир англиз итига тош отиб, олти ой зиндонга буюрилган ерли кўбдир, лекин юз ҳиндлини ўлдуруб, қонун ёнинда масъул бўлган бир англиз топилмайдир. Англиз жаҳонгирларининг Ҳиндустондаги пилонлари Ҳиндустон халқини оқчасиз, яп-яланғоч қўюб ҳалок этмақдир. Англиз ҳукумати Ҳиндустондан йилда 4 юз эллик милйўн сўм оладир. Оврўпанинг сиёсати қонунлариға қарағанда ҳар ўлкадан ҳукумат хазиначисига кирган оқчанинг шул ўлканинг ободлиғи ва тараққийси учун сарф бўлиши лозимдир. Англиз ҳукумати шул оқчадан милйўнғача сўмини Ҳиндустон маорифи йўлинда сарф қиладир. У ҳам Ҳиндустондаги англиз болаларини ўқутмоқ учундир. Икки юз милйўн сўмини Ҳинд англиз бўйунтуруғи остинда сақлағучи Ҳинд аскаррийга сарф қилиб, қолганин ўз қопчуғига тикадир. Шунча оқчадан Ҳиндустон халқи учун бир чақалиқ фойдә йўқдир. Ҳар йили Ҳиндустон халқининг юздан учтаси очликдан ўлуб кетадир. Ўзларини инсоният ошиғи атаган англиз жаҳонгирлари бунга кулубгина қарамоқдан бошқа иш кўра олмадилар. Унларнинг Ҳиндустонда қозониши кунда йигирма сўм, ҳиндлиники кунда бир сўмдир. Бунинг сабаби нимадир? Англизнинг қўлини бунча очиб, ҳиндлининг қўлини бир-бирига боғлаған кимдир? Бир ҳиндлини бир англизча ишламақдан манъ қилган қувват қайси қувватдур. Шубҳа йўқким, англиз ҳукуматидир. Англиз жаҳонгирларининг Мисрда юрутган сиёсатлари Ҳинддаги сиёсатлариндан яхшироқ эмасдир.

Ўзларини дунёнинг энг маданий, энг инсофли ва инсонпарвар деб топилган Фарансия жаҳонгирларининг зулмларини кўрган киши англизларга раҳмат айтмасдан тура олмайдир. Қирқ-эллик йилдан бери усмонли ҳукуматиндан тортиб олдиғи Тунис ва Жазойир мусулмонлариға қарайлик, унларнинг ҳолларини кўз олдина кетурайлик. Фарансиянинг жаҳонгир ҳукумати ўзининг бутун маъмурлари билан Тунис, Жазойир мусулмонларини йўқ қилмоқ учун онг ичганга ўхшайдир. Хуррият, мусовот² ва ҳуқуқи башарнинг бешиги бўлган Фарансиянинг қонунлари Жазойир билан Тунис кунига солмаган, Тунис ва Жазойир ҳавосинда тириклик қилиб юрган мусулмонлар хуррият ва инсоният хомийси бўлган – фарансузларнинг

¹ **ҳафз сихати** — гигиена қоидалари.

² **мусовот** — тенглик.

боғланган қўллари ва бўғозланган тутқунлари эрурлар. Фарансиянинг энг яқин бир қишлоғинда солинган мактабининг изи ҳам Туниснинг энг катта бир шаҳринда топилмайдир. Фарансиянинг энг аҳмоқ бир боласига берилган сўз эрки (сўз ҳуррияти) – Жазойирнинг энг улуғ бир файласуфиға ҳам берилмайдир.

Тунис, Жазойир мусулмонлариға «хуррият», «хуқуқ», «адолат» деган анқо қушлари қўлга солмайлар. Фарансиянинг маъмурлари ва юзбошилари Тунис ва Жазойирга келганда илон каби оғули, шайтондек ёвуз, сомондай енгил, «Қорунға» ўхшаш бой бўлуб қоларлар. Тунис ва Жазойир халқининг номуслари билан ўйнаб, жонлари билан тижорат қилиб турарлар. Туниснинг экин ерлари мусулмонлариндан бутун олунуб фарансуз бойлариға берилган, ерли халқнинг қўлинда экин ери сира қолмаған, барисини фарансуз бойлари алдаб-сулдаб, қўркутиб, уриб олғанлар.

Бу кун бутун Тунис экинчилари фарансузнинг энг қадрсиз хидматчилари бўлуб ишлайлар. Фарансузларнинг бутун фикрлари Тунис ва Жазойир мусулмонларини иш қилиб йўқотмоқ ва унларнинг ерларига эга бўлмоқдир. Оврупа жаҳонгирлари бир миллатни йўқ қилмоқ учун ҳаммадан бурун у миллатнинг миллий ва диний ахлоқини бузалар. Ундан кейин миллий тилини чуруталар. Фарансузлар Жазойир ўлкасинда бу ёвуз фикрларини бироз юрута олмишлар. Бундан олти йил бурун Тунис ва Жазойирға саёҳат учун борғани мисрли бир ёзғучи ўз саёҳатномасинда шул сўзларни ёзадир¹: «Фарансия бузуклиғи Жазойирнинг кентларинда унча таъсир қилмаған бўлса ҳам, шаҳар кишиларига хўб ёмон таъсир этган. Миллий ахлоқдарин, дан асар йўқ, миллий тиллари йўқола ёзган, Жазойир халқининг бир бўлаги ўз тилларини сира билмайлар. Фарансузча гапуралар, бир бўлаги билсалар ҳам, тугал билмайлар. Гапурсалар сўзларининг ярими арабча, ярими фарансузча бўлуб чиқадир. Яна шу мисрли сайёҳ айтадир: «Бир яғинчоқларига² бордим. Яғинчоқда ҳозир бўлған кишиларнинг бариси араб эди. Бироқ сўйлашлари фарансузча бўлар эди. Танишларимдан бирига айтдимким: мана шул мажлисда бироз гапирсам бўлурми?»

Танишим: Қайси тилда гапурасан?

Мен: Арабча.

Танишим: Бунлар бирортаси ҳам арабчани онгламайдир.

Мен: Бунлар араб эмасларми?

Танишим: Араб, лекин ўз тилларини унутганлар...!

Мана шул сўзларнинг ҳар бири фарансузларнинг туб тилақларини яхшиғина билдирадир.

Оврупалилар, айниқса, фарансуз ва англизларнинг тилақлари бизни битирмақдир. Биз унларға қанча дўст бўлсак, қанча яхшилиқ қилсак, ўз жонимизни йўлларинда қурбон этсак, яна бўлмас, унлар бизга яхши кўз билан қарамаслар, бизни битирмақ фикрини ташламастар, ниятиким, умумий урушнинг биринчи йилларинда Тунис мусулмонлари Фарансия ҳукуматиға мурожаат қилдилар: «Қанча аскар истасангиз берармиз, ҳаммамиз уруш майдонлариға бориб ёвларингиз билан урушармиз, жонимиз ва молимиз билан сизга кўмакчи бўламиз. Сиз ҳам бизга ўз фарансузларингизга берилган ҳуқуқни берингиз! Бизга ўгай кўзи билан қарамангиз, Фарансияда юрутулган адолат қонунларини бизнинг ўлкада ҳам юритингиз, дейлар. Фарансия ҳукумати қабул этмади.

Ҳиндустонлилар ҳам шул урушда англизларға қанча хидмат қилдилар, қонларини англиз фойдаси йўлида сувдек тўқдилар. Ҳинд мусулмонлари ўзларининг халифалари бўлған Туркияга ҳужум этдилар, Дардония³ ёнинда қанча диндошларини шаҳид этдилар. Англиз ҳукумати ёлғузғина шул ҳинд оқчаси ва шул ҳинд қўшуни⁴ билан Олмония ва Туркияни енга билди.

¹ ёзақдилар — қаратдилар.

² яғинчоқ — клуб.

³ Дардония — Дардонел бўғози.

⁴ Инглизларнинг Ҳиндистон ҳисобига ортирган бойликлари назарда тутилади.

Уруш битгандан кейин англиз ҳукумати шул жонкуяр ҳиндлиларга қараб: «сизнинг қўмагингиз билан шунча иш бўлди, мана бу ҳақни олинг, сиз маним дўстларимсиз» дейдими? Албатта, йўқ...! Бу кун ҳинд халқининг уйи яна шул англиз тўпи билан йиқилиб ётар, бу кун ҳинд улусининг боши яна шул англиз қиличи билан кесилиб турадир.

Шул беш йиллик урузда Эрон ҳукумати англиз йўлдошлариға кўб яхшилик қилди. Диндошлари бўлган туркларға кўшилмади, кўшилган қабилаларға «ёғий» деб қаради, ёв муомаласи қилди. Англиз кўшиниға йўл берди. Уруш битгач, малъун англизлар унга хўппокда¹ бермадилар. Эрон вакилини сулҳ мажлисига киргазмадиларким, Эрон истиклолини қабул этмадилар демақдир. Эрон шоҳини Лўндирага чақирдилар. Шоҳ Лўндирага бориб, эҳтимолким, англиз кучи остинда Эрон истиклолининг ўлум қоғозинда қўл қўйуб келар.

Русия императўрлик ҳукуматининг бизга қилган зулмлари англизнинг Ҳиндустонда қилган зулмлариндан қолишмас эди.

Оврупа жаҳонгирларининг бунча ҳақсизлиқлари, бундай ёвузликлари ёлғуз мусулмон дунёсиға эмас, бутун Шарқға қарши эди. Неча юз йилдан бери чет ёқға чекилган «оч қорним, тинч қулоғим» деб ўтурган сиёсат дунёсининг ҳеч бир ишиға қатнашмаган Чин халқининг дағи роҳати шул Оврупа жаҳонгирлари томонидан бузулди. Бундан қирқ-эллик йил бурун Жопўниё халқи ҳам шул Оврупа жаҳонгирлари томонидан эзилиб тура эди.

Оврупа жаҳонгирлари Шарқдан, тўғридан-тўғри ўз қўлларига ўткан ўлкаларигагина бу зулм ва бу инсофсизлиқларни қилмадилар. Бу кунгача қўлларига ўтмаган ўз бошли, мустақил Шарқ давлатларини ҳам эздилар, таладилар. Англиз, фарансуз жаҳонгирларининг Туркия ўлкасинда қилган ишлари давлатлар ҳуқуқиға, инсоф ва адолат қонуниға бутун муҳолифдир. Бу кун ҳар эронлининг юрагини очиб кўрганлар англиз ханжари билан очилган кўб яраларни кўрарлар. Туркиянинг тошлар ва кесаклариндан ҳар бирини кўтариб қараганлар Оврупа қиличи билан тўкулган қон томчиларига учрарлар. Туркиянинг доҳилий ишларига қўл узатмоқ, Туркиянинг таракқий йўлини боғламоқ, Туркия ҳукуматининг эътиборини йўқ қилмоқ оврупалиларға ўйинчоқ бўлуб қолган эди. Мустақил, бетараф ва сулҳчи бўлган бояқиш Эрон ўлкаси Англиз ва Русия жаҳонгирларининг оқчалари билан ҳозирланган ихтилол² ва исёнлар ва ўз бошли бўлган бу ҳукуматнинг доҳилий ишларига қўл узатмоқға кимсанинг, «бошқа бир давлатнинг» ҳақи йўқдир. Лекин, бу қонун Шарқдавлатларига юрутулмайдир. Оврупанинг энг қадрсиз ва энг сойиғсиз³ кичкина бир ҳукумати бўлган Қорабоғ ҳукумати Шарқни қадрли ҳукумати бўлган Туркиянинг доҳилий ишларига қотиша, қўл узота эди. Оврупанинг инсофи, маданий давлатлари унинг бу ишиға кулубгина қарай эдилар. Тунис ва Жазойирда мусулмонларни сойимлиги ва муқаддас шайхлари хонақоҳ ичиндан тортилиб, дор ёғочига осиддилар. Туркияға тобеъ бўлган «Қариб»⁴ отасиндаги мусулмонларнинг ёзуғсиз болалари она қориндан чиқатуруб ўтга солидилар, мустақил бир Шарқ давлати бўлган Эроннинг буюк мужтаҳид⁵лари Русия ва Англиз кўнсулларининг тилаклари билан дорға осиддилар. Николай ҳукумати замонида рус кўшини Имом Али Ризонинг⁶ шарафина тўпга тутдилар, англизлар бутун мусулмон дунёсининг муқаддас имоми бўлган Ҳазрат Алининг равзасига⁷ тўп отдилар, инсофли ва маданий (!) Оврупа давлатлариндан бирортаси ҳам товуш чиқармади. Лекин Туркияда бир арманининг бурниндан ёлғондан қон чиқганда Истанбул соҳили Оврупа уруш кемалариндан тўлар эди. Бу маданий йиртғучилар Истанбулни олиб ваҳший мусулмонларни (!) у ердан қувмоқчи бўлар эдилар. Бунча зулм, бунча инсофсизлиқ ва бунча ваҳшийликдан Оврупа жаҳонгирларининг тилаклари

¹ хўппок — ҳеч нарса, хемири.

² ихтилол — инқилоб.

³ сийғсиз — фойдасиз.

⁴ Қариб — орол номи.

⁵ мужтаҳид — жиҳодга кирган.

⁶ Имом Али Ризо — татар олими ва адиби Ризо Фаҳруддин.

⁷ Ҳазрат Али равзаси — Ҳазрат Али барпо қилган боғ.

Ўлкалари олинмай қолган Шарқ давлатларини ҳам битурмак, бутун Шарқ ерларини олиб Шарқ халқини қул қилмоқ эди. Бу иш Оврупа жаҳонгирларига бир оз қийин тушди. Шарқ ҳукуматларини битурмак, Шарқ ўлкаларини босмоқ қулай эди, бироқ олинган ўлкаларни ўзаро бўлушмак қийин эди. Қайси мойли бўлагини ким олар эди, суяксиз таъмли ўрунлари кимга тегар эди. Оврупа жаҳонгирларини кўбрак тушундирган нарса мана шул улашмоқ эди.

Оврупа жаҳонгирлари шул масъалани эсга олгач, ишлари қийинлашди. Мойли бир кесим эт устига йиғилган оч итлар каби бир-бирига қарашлари ўзгарди, кўзлари қотиша бошлади, ҳар бири ўзгасига отилмоқ, уни эзмак етади. Шарқнинг энг ёғли қисмлари бўлган Миср ва Ҳиндустон англиз қўлинда эди. Шунинг учун бошқа жаҳонгир давлатлар шунга кўз тикдилар. Ҳар бирлари шул мойли кесимларни англиз тирнок дариндан тортиб оларга тиришдилар. Русиянинг Туркистонни олиши, Фарансиянинг Мисрга истиқлол тиловлари, Олмониянинг Туркияга яхшиликлари барчаси шул «Ҳинд учун кураш» деган масъаладан чиққан эди. Йўкса, Фарансиянинг Миср мусулмонлариға дўстлиги Олмониянинг Туркияга дўстлиги каби ёлғон ва бўш эди. «Ҳинд учун кураш» деган масъала бора-бора улғайди, «Шарқ учун кураш» шаклини олди. Оврупа жаҳонгирларининг ҳар бири бутун Шарқға ҳоким бўлмоқ учун ўзгасининг кўзини чиқармоқчи эди. «Шарқ» деган бу гўзал севгили хонимни бутун ўзиники қилиб олмоқ учун энг тиришган давлат Русия императўрлиғи эди. Русия жаҳонгирлари Қафқас ва Туркистонни олғандан кейин Ҳиндустон сари икки йўл ҳозирлаган эдилар: «Истанбул ва Миср орқали Ҳиндустон», «Афғонистон ё Эрон орқали Ҳиндустон». Англизлар Русия жаҳонгирларининг бу тушунчаларини онглаган эдилар, Шунинг учун бор кучлари билан Афғон, Эрон, Бухоро, Туркия ҳукуматларининг ўз бошлилик (истиқлол)ларини сақлашга тиришдилар, бироқ Русиянинг кучи кундан-кун кўпая бошлади. Русия шул ҳолға келдиким, бу кун-эрта Ҳиндустонга юруш қиларини ҳар ким сизди, Ҳиндустонни англизлардан тортиб оларига ҳар ким ишонди. Бу «бало»дан қутулмоқ учун англизларга биргина йўл қолган эди: ишқилиб, Русиянинг бошига бир таёқ урмоқ. Англизнинг шайтон сиёсати учун бу иш қийин тушмади. Англизлар Жопўниёга ёндошдилар. Жопўниёни Русия узра солдилар. Русия жаҳонгирлари тегишли таёқни Жопўниёдан еб, сулҳ қилғандан кейин англиз билан онглашмоқ ва келишмакнинг кераклигини билдилар. Англизлар билан сўйлашиб онглашдилар, мушоҳадалар ясадилар.

Оврупа жаҳонгирлари бир йўла бир-бирлари билан ёв бўлуб, бир-бирига уруша берганда бунинг сўнгги ўзлари учун яхши тушмас эди. Шунинг учун баъзилари ўзаро сўйлашиб келишдилар, уюшмалар ясадилар. Русия, Англиз, Фарансия давлатлари бирлашиб «илашган уч давлат» («этилофи мусаллас» давлатлари) бўлдилар. Олмоний, Италия, Австрия-Можористон давлатлари бирлашиб «уюшган бир давлат» («иттифоқи мусаллас» давлатлари) ясадилар. Бу давлатлар сўздагина умумий сулҳни сақламоқ, умумий урушнинг йўлини боғламоқ учун ясалган бўлсалар ҳам ҳақиқатда буюк ва санкарсиз бу уруш учун тайёрлик кўруб тура эдилар. Бу икки «давлатлар тўдаси» («хайъати дувалия»)-дан ҳар бир топқон бойликлариндан кўбрагини уруш яроқлари тайёрламоқ йўлинда ҳормай, тинмай сарф қилар эдилар. Билим ва ҳунарнинг кўмаги билан шаҳар сингари кемалар, томуғ кўринишли тўплар, тоғ гавдали учғучлар ясаб тура эдилар. Бунларнинг бариси дунёнинг тараққийси учун эмас, кучсизларни эзмак учун, Шарқни ютмоқ учун эди. Бояқиш Шарқнинг ютулмаган давлатлари ўзлари учун энг осийли йўл деб шуни топдиларким, Оврупада бир-бирига қарши ясалган шу икки тўдани орасиндаги душманликдан фойдаланиб, ўз борлиқларини сақласунлар. Бир кун англиз ва йўлдошлариға ёлбордилар, бир кун Олмония ва ўртоқлариға ялиндилар. Шул иш билан ҳурликли, қоронғулар орасинда ўз борлиқларини сақлай олдилар. Шарқ ва Ғарб ишлари шул йўлларда юруб келатурғанда 1914 да Сарой ўрамлариндан биринда «серб» йигитининг тўппончасиндан бир учқун чиқиб бутун дунё ёнғинига сабаб бўлди. Бутун Оврупа жаҳонгирлари орасинда очилган бу қонли уруш Шарқ мазлумларига кўб яхши фурсат беради, Шарқнинг қутулиш соати келган эди. Шарқнинг бунда вазифаси катта-кичик, мусулмон, мажус

демасдан бирлашмак: бир-бирининг қонини ичиб турган Оврупа йиртғучилари қаршисиндан бир куч ва бир қўл бўлуб чиқмоқ эди. Билимсиз қолған Шарқ бу тўғри йўлни кўра олмади. Бу фурсатни ҳам қочирмас. Шарқли яхшиликни унутмас. Шарқли сиздан бир яхшилик кўргандан кейин сизга тирсак кўрсатмас. Шарқда сармоёга эътибор билан оврўпа даражасинда капитализмчилик йўқдир. Шарқ Улуслари кўбчилик эътибор билан экинчи ва ишчи эрурлар. Шарқ экинчилари орасинда рус алповутлари янглиғ эгалари топилмайдир. Шунинг учун Шарқ уйғонгач, сутсиолизм асослариндан қаттиғ суратда бош тортмас. Тўғриси айтғанда Русия хукумати Шарқ билан келишмак ва иттифоқ этмакка мажбурдир.

МАКТУБЛАР

БУХОРО ВАЗИРИ НАСРУЛЛОҲБЕЙ ПАРВОНАЧИ АФАНДИ ҲАЗРАТЛАРИНА
ОЧИҚ МАКТУБ¹(Эй Вазоратпаноҳ², биз тартиботи жадидага муҳтожмиз)

Аниқдирки, ҳеч қайси миллат ҳеч бир замонда бизда бўлганидек юрти хароблик, халқи фалокат, аёнлари пасткашлик, идора аҳли фасод, золимларнинг қон сўриши, ажнабийлар калакалари, истиқболнинг мушкуллиги каби иллатларга мубтало бўлмаган! Бутун мамлакат ва миллатни шу аҳволга келтириб қўйдикки, дунёдаги энг қийин ва ташвишли кунларда яшаётган одамлар ҳам бизнинг аҳволимизга маъносиз тортиб, қон йиғламоқдалар. Ҳар қанча кўз ва қулоқларингизни беркитиб олсангиз ҳам бу қадимги ислом миллатининг фарёди ва бу муқаддас мамлакатимизнинг хароблигига ачинмай турулмайсиз. Лекин бу жимгина ачинишдан не фойда? Бу кетма-кет келаётган мусибатлараро Сиз каби комил шахснинг ҳаракатсиз ачиниши ва сукут ҳолати қачонгача давом этади? Бу кун мазлум ислом миллатининг энг ойдин фикрли зиёлилари жаҳолат ва ғафлатнинг икки отига миниб ўз камситилишининг пайини қирқиш учун чопмоқдалар. Муқаддас ва меҳрибон она ватанимизнинг ўз ҳақини таниган фарзандлари зулм темир панжасидан тортиб уни фано саҳросига³ томон тортмоқда. Бу кун залолат ва гумроҳлик занжирининг асири бўлган бизнинг ҳолимизга Ҳазрати Раббъ ул-иззатнинг⁴ раҳми бўлиб юборилган Сизсиз ва бизнинг тождор олий ҳазрат падари меҳрибонимизни⁵ ҳозирги ва келгуси мушкулликлардан Сизгина хабардор эта оласизки, (амир) бизнинг ишларимизни назоратига Сизни жалб этган. Яъни Ҳазрати Холиқнинг карами ва адолатпарвар подшоҳимизнинг лутфи Сизни нафақат бу умри паришон ва истибдодпеша бўриларга ўлжа бўлиб, қўрувчисиз қолган қўйларга меҳрибон чўпонликка эмас, балки уларнинг ишларини танзим қилиш⁶, тартибга солиш учун юборғандир. Биз Сизнинг ишга тайинланган кунингизни ўз ҳаётимизнинг муқаддимаси деб билдик ва ишга маъмур бўлиб киришган кунингизни ўз миллий байрамларимиздек нишонладик. Таассуфки, бугунга қадар интизор кўзларимизни қанчалар тикмайлик, истиқболимизнинг саодати учун ташаббус бўладиган бирор ишни Сиздан кўрмадик.

Эй, меҳрибон она Ватаннинг баркамол фарзанди!

Эй, Бухоро эзилган миллатининг бесабот тарафдори! Сиз умр бўйи ўзининг ноз ва тантаналарга бой оғушида Сизни тарбиялаган азиз ва муқаддас ватанингизнинг ишларини хароблик ва паришонликнинг қора кунларига улоқтириб қўйиб, унинг остидан ўт ёқиб келаётган балоларга мубтало қилиб, нега жим ўтирибсиз?! Ҳамиша ҳақ динимиз ва шаръий Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг адолатлари соясида тинчлик ўрнатиб келинган ватанимиз кимсасизми ё хароб ҳолдами қолди! Минг хил хавфу хатарларга дучор бўлди! Соатма-соат Сизга умидвор тикилган кўзларимиз юмилмоқда. Сиздан ёрдам ва нажот

¹ Фитратнинг бу мактуби илк бор 1910 йили Истанбулда чиқадиган «Таъруфи муслимин» («Мусулмонлар таърифлари») номли «диний, сиёсий, тарихий, фалсафий ва аҳволи олам»дан баҳс қилувчи ҳафталик мажалла саҳифаларида, (1328/1910 йил, 25-адад, 2-жилд; 8 декабр, пайшанба) эълон қилинган. Мактуб Амир Олимхон Бухоро тахтига ўтиргандан кейин Насруллоҳ Парвонанинг бош вазир лавозимига тайинланиши муносабати билан ёзилган. Фитратнинг Истанбулда чоп этилган илк асарлари каби бу мактуб ҳам форс тилида битилган. Гарчи мажалла турк тилида чиқиб турган бўлса ҳам Фитратнинг бу мактубини айни ҳолда, яъни форс тилида чоп этган. Асар форс тилидан таржима қилиниб, эълон қилинган. Дастлаб, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»нинг 1996 йил 9 май сонидан эълон қилинган (мутаржим Х. Болтабоев).

Фитратнинг бошқа жадидчилик руҳига ҳамоҳанг бўлган бу мактуб улуғ адибимиз салоҳиятининг янги қирраларидан китобхонни хабардор этади деб ишонамиз.

² вазоратпаноҳ — вазирларни паноҳига олган. Бу ерда: бош вазир лавозими.

³ фано саҳроси — йўқлик гирдоби.

⁴ Ҳазрати Раббъ-л-иззат — Аллоҳнинг сифатларидан бири билан унинг муборак номи тилга олинган.

⁵ Падари меҳрибонимиз — Бухоро тахтига янгигина чиққан Амир Олимхон назарда тутилади.

⁶ танзим қилиш — низомга, тартибга солиш.

амалларини кутишдан толмоқда. Сиз нега жим ўтирибсиз? Шу мазлум ислом умматининг умиди, ҳаётимизнинг баракоти Сизнинг сайъ-ҳаракатингиз ва ҳимматингиздир. Бу бахтсиз ислом миллатининг хизмати ва муқаддас шаръий Динимизнинг мустаҳкамланиши, албатта, Сиздан лозимдир. Бу муқаддас хизмат йўлида бир дам бўлсин сусткашлик қилишга Сизнинг ҳаққингиз йўқ! Сўзингизнинг нуфузи ва улуғвор таъсири бўлгани ҳолда бу куфрони неъмат хабаридан ожизлигингизнинг маъноси нима? Нима сабабдандирки, сиз ўзингиздан лозим хизматларни ошқор, очик қилмайсиз? Турли фирқалар орасида улуғ ишларнинг ташаббускори бўлаётган ўша ҳиммат арбобларининг Сиздан не устунлиги бор? Не монъелик борки, тартиботи жадида воситаси билан миллий саодатимизнинг янги истикболли йўлларини очиб, қадримиз ва тақдиримизни аъло даражада шарафлай олмайсиз? Бир зоти комилнинг ҳаққи учун Ватанимиз ҳамдўст ва ҳамдин кишиларга тўла бўлса қанчалар савоб?! Бир миллатнинг ҳаёти учун қайғуруб, Аллоҳнинг фазлу карамига сабаб бўлмоқдан қайси шухрат ортиқроқдир? Раият орасида Сизга нисбатан ихлос ва муҳаббат бор, бу Яратганнинг карамидирки, Сизни фавқуллода нуфуз соҳиби қилиб бошимизга юборди. Олий ҳазрат тождор падари бузрукворимиз, адолатпарвар подшоҳимиз бизни тарбият ва танзим¹ этмак амрини Сизга берган. Не тўсиқки, Сизни бу муқаддас хизматдан қайтарсин?! Магар бошқалар ғафлатда қолган бўлсалар, Сизда ғафлат қилманг. Бошқалар ғафлатининг ташвиши Сизнинг ғафлатингизчалик бўлмайди. Наузибиллоҳ², бундай муқаддас вазифани бажаришда сусткашлик қилсангиз эртага интиқом олғучи Аллоҳнинг ҳузурида нима деб жавоб берасиз?!

Нуширавон³ намўрд ки номи неку гўзошт (Нуширавон ўлмади, чунки яхши ном қолдирди).

¹ тарбият ва танзим — тарбия ва тартиб.

² Наузибиллоҳ — Аллоҳдан паноҳ сўрамоқ.

³ Нуширавон ёки Ануширвон — машҳур Эрон (сосоний) ҳукмдорларидан бўлиб, истибдодпеша саркардалар орасида фақат яхши ном бидан, яъни адолатли подшоҳ сифатида тарихда қолганига ишора.

ЁПИШМАГАН ГАЖЖАКЛАР (Ўртоқ Бойбўлатовга очик хат)¹

Дўстим, ойлар, йиллар тиришиб, бир асар чиқарган муҳаррир² дўстларнинг шу асар ҳақидаги муҳокамаларини тинглашдан, асарнинг камчиликларини ўрганишдан, албатта, мамнун бўлади.

Менинг «Ўзбек адабиёти намуналари» аталган арзимас бир асарим³ ҳақида фикрингизни билдирмаслик учун анча уриниб, 3-сон газетни тўлдирганингизни кўриб мамнун бўлдим⁴, ўқиб ҳам чиқдим. Ҳамма гапдан бурун Сизга ташаккуримни билдираман. Лекин бахтга қарши мақолангизни шунчалар кенгайтиргансизким, кенглиги асл мақсаднинг йўқолишига сабаб бўлган. Бизда болалар орасида «Кўзим кўрмайдир» деган бир ўйун бор: Бир бола кўзини қаттиқ боғлағандан кейин кўлига узун бир таёқ олиб, ўртада туради. Бошқалар унинг оёғини олмоқ учун атрофдан хужум қиладилар. Таёқли бола таёғини кўтариб «кўзим кўрмайдир» деб, тез-тез айланаберадир, таёқ кимга тўғри келса, шунга тегадир. Мақолани ёзганда сизнинг қаламингиз ҳам шул кўзи кўрмас боланинг таёғига ўхшаган: айланган, айланган, кимга тўғри келса, шунга теккан, орада менинг китобим унутилган, жуда оз ўрин олган.

Ҳар ҳолда мақолангиз кўбрак менинг шахсимга қаратилгани муносабати билан жавоб тарзида эмас, дардлашув шаклида бир нарса ёзаман. Менинг асаримни бошлаб тартибига эътироз қилганингиз кўриладир. Адабиёт тарихимизни қоплови⁵ «Феўдализм», «Савдо сармойси» каби даврларга ажратишимга қарши каби кўринасиз. Лекин ўз фикрингизни, яъни қандай тақсим қилиш лозимлигини ёзмагансиз. Адабиёт мутахассиси ёки адабиёт тарихи билан машғул бир одам бўлса эдингиз, шу баҳона билан сизга «ёпишмоқ» мумкин эди. Лекин мен биламанким, сиз адабиёт тарихининг одами эмассиз, мақолангиз эса тасодифий бир ҳодисадир. Шунинг учун бу тўғрида маъзур кўраман сизни. Лекин шуни айтиб ўтаманким, адабиёт тарихини тақсим қилишда марксизм усулининг талаб қилгани йўл менинг тақсимимдир. Бу тақсимни ўзбек адабиёти тарихига тадбиқ қилишнинг ўзи катта ҳам янги бир иш. Бунинг ҳудудини тайин қилишда баъзи янглишларнинг бўлуви мумкин. Лекин уларни кўрсатиб, исбот қилиб, сўнгра тил текириш⁶ керак эди. Сиз мақолангизда бу томонга яқинлашган даврларни бир-биридан ажратган хусусиятларнинг йўқлигидан шикоят қилгансиз, лекин сиз ҳар даврнинг намуналарини ўқидингизми? Масалан: «Савдо сармойси» даври билан «Феўдализм» даврининг намуналари орасидаги Шаклда ва мазмундаги айирмаларни кўра олдингизми? Ёки кўриб, қаноатланмадингизми? Қаноатланмаган бўлсангиз сиз бу даврларни бир-биридан ажратган қандай хусусиятлар истайсиз (ки намуналари бўлмасин). Масъаланинг бу томонларидан (яъни энг муҳим ва фойдалиқ томонларидан) мақолангиз сукут қиладир. Ҳолбуки, шу томонларни очик кўрсатганингиздагина менинг китобимнинг камчиликларини кўрсатган ва менга бир нарса ўргатган бўлур эдингиз. Буни ҳам сизнинг адабиёт тарихининг одами бўлмасдан тасодифан майдонга чиқганингизга бағишлайман. Мақолангизда чиғатой адабиёти ва унинг пролетар адабиётига асос бўлиши тўғрисида кўбрак туриб, бор кучингиз билан хужум қиласиз. Фитрат сўз бошида «Чиғатой адабиёти пролетариат адабиётига асос бўладир деган» деб, қоравул

¹ «Жалил Бойбўлатовга очик хат» шаклида ёзилган ушбу мақола 1919 йил «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 15—16 сентябр (215—216) сонларида эълон қилинган бўлиб, Ж. Бойбўлатов қатор чиқишларида Фитратни «пантуркизм» ва «панисломизм»да айблади. Айниқса, Фитрат томонидан тузилган «Ўзбек адабиёти намуналари, I жилд» (1928) ва сўз боши муаллифи Отажон Ҳошим кескин танқид остига олинган эди.

² муҳаррир — муаллиф маъносида.

³ Абдурауф Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. I китоб. Самарқанд — Тошкент, 1928 йил.

⁴ Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари» китоби муносабати билан «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси саҳифаларида Ж. Бойбўлатов чиқиш қилиб, фақатгина ушбу китобни эмас, умуман, Фитрат ижодини кескин танқид қилган эди.

⁵ қоплови — қамрови.

⁶ текириш — текизиш.

қичқирасиз, ҳатто менинг бош сўзимда ўзингизга ёрдам қилгудек кўринган бир-икки жумла ҳам келтирасиз. Чигатой адабиётининг пролетар адабиётига асос бўлишини даъво қилмоқ нари турсин, бош сўзимда чигатой адабиётини мафкура ёғидан ярамаганини сўйлаганман. Менинг «намуналар»им босилмаса эди, сиздан бошқа ҳеч кимнинг қўлида унинг нусхалари бўлмаса эди, бош сўзимдан кўчирганингиз бир-икки жумланинг балки сизга фойдаси бўлур эди. Нима чораки, китоб Ўзбекистонда босилиб тарқалган. Сизнинг мақолангизни ўқуған ҳар ким менинг бош сўзумни ҳам ўқуй оладир. Ўқуғач, сизнинг менга тухмат қилиб турганингизни ҳам онглайдир. Мен сўз бошимдаги ибораларнинг масъалага дахлдорлик қисмини тамоман кўчираман, янгидан ўқишингизни ва эътирозингизни шунга таяндириб, янгидан майдонга чиқишингизни талаб қиламан: «Биз ўзбекларнинг ва, умуман, Ўрта Осиё туркларининг тарихига оид арабий, форсий, туркий тилларда бир кўб асарлар ёзилган. Бироқ бу асарлар бизнинг сиёсий ҳаракатларимизни тор бир рамкада кўрсатмакдан бошқа ишга оз ярамақдадир. Халқимизнинг, ўлкамизнинг ижтимоий-иқтисодий ҳоллариға оид хабарларни бу асарлардан истаб топиш жуда қийиндир, баъзан мумкин ҳам бўлмайдир, чунки йўқдир. Адабий тарихимизни текшириш эса, мана шу камчиликларни тўлдиришга катта ёрдам қиладир. Феўдалларнинг, умуман, ҳоким синфнинг омма билан муносибатларини, оммаға қарашларини, зиёлиларнинг, шоирларнинг ҳоким синфга муносибатларини, ҳоким синф фойдасиға қараб омmani қандай овуғанларини, олдағанларини, ҳоким синфнинг кайф-сафони (Бобирча, «айш ва фиски») қайси даражаларға чиқарғанларини ёлғиз адабиёт тарихимизда кўришимиз мумкиндир.

Бундан бошқа, тарихий санъаткорларимизни текшириш, уларнинг тажрибаларидан кўрмоқ истаганимиз пролетар адабиёти учун фойдаланиш ҳам кераксиз бир ҳаракат бўлмайдир. Мана шу қисқагина изоҳот бу китобни қандай тилак билан тартиб қилганимизни билдирған бўлса керак.

Мана шу сўз бошимда менинг томонимдан айтилган гаплар. Мана шу гапларға эътирозингиз бўлса, айтишга ҳақлисиз. Йўқса, менинг сўзларимни бош-оёғини кесиб ташлаб, ўз мақсадингизга яроқлиқ бир ҳолға киргизиб, сўнгра эътироз қилишингиз илмий бир ҳаракат саналмайдир.

Китобимнинг 3-бўлимиға «Савдо сармояси» даври исмини берғанимдан ҳам рози бўлмайсиз, шу истилоҳотнинг охирида каттакон бир ? (сўроқ) аломати қўясиз. Биз темурийлар даврини «савдо буржуазияси» даври деймиз. Темурийларнинг жаҳонгирлиги(ни) Ўрта Осиё савдо сармоясининг тараққийси билан изоҳ қилмоқчи бўламиз. Бунинг учун қўлимизда етарлик материаллар бор. Сиз шунга рози эмаслигингизни чиройли бир савол аломати билан ифода қиласиз, бу даврни нима деб атамоқ тўғрисида фикрингизни билдирмайсиз. Сиз шуни унутасизки, савол аломати қанча чиройли бўлса бўлсин, илм учун бир нарса бермайдир. Бизнинг фикримизга қарши экансиз, фикрингизни билдиринг. Айтинг-чи, темурийлар давриға қандай исм берасиз?

Бундан сўнг мақолангизда менинг таржимайи ҳолимни текширишга киришасиз. Менинг бир вақтлар мутасаввиф, панисломист, пантуркист бўлғанимни турли далиллар билан исбот қилмоқчи бўласиз. Пилонингиз яхши. Мақтанарлиқ пилон, агар сиз менинг «Намуналар»имни бурунги панисломистлигимнинг, пантуркистлигимнинг давоми эканини, бу асарим билан мазкур фикрларнинг биттасини ўзбек оммасиға тақдим қилғанимни исбот қила олса эдингиз, ишингиз кўб муваффақиятли чиқар эди. Лекин буни қила олмағансиз. Бу кун бир кўб кишиларнинг мозийлари ҳақида гапириш мумкин. Лекин, бу гапиришгина етарли эмас. Уларнинг мозийлари билан бугунги ишлари орасидаги муносибат ва алоқани кашф этиш керак!

8—, 10— йилларда (яъни, 18—20 йил бурун) ёзилған асарларимдан шоҳидлар келтирасиз. Азизим, менинг қўлимға қалам тутиб, асар ёзғанимға йигирма йил тўлғанини ўзингиз ҳам эътироф қиласиз. Бу йигирма йил орасида мен ўзбекча, тожикча юз ўн печатний листлик асар ёздим (мақолалар ҳисоб эмас). Буларнинг ҳаммасини Шўро ҳукуматиға, пролетариат

мафкурасига ярарлиқ асарлар эканини ҳеч даъво қилмадим ва қилмайман-да. Ишнинг бу томонини онгламоқ учун таржимайи ҳолимни ўзимдан тингланг.

Мен Осиёнинг энг қора диний марказларидан ва қора бир усули идорага тобеъ бўлган Бухорода 1884 йилда туғилдим¹. Биринчи тарбияни эски усулдаги диний бир мактабдан олдим. Мактабдан чиқгач, диний бир мадрасага кириб олдим, намоз ўқидим, мутаассиб бир мусулмон эдим. Ҳатто Бухорода янги бошланган жадидлар ҳаракатиға қаршилиқ ҳам қилдим. Сўнгралари жадидлар ҳаракатиға оралашдим. У замондағи зехниянинг таъсири эски жадидларнинг ташвиқ ва ёрдами билан Туркияга таҳсил учун бордим. Мана шу вақтларда мен диний реформа тарафдори эдим: динни фан билан келиштириш, фанға тўғри келмайтурган хурофот қисмини диндан чиқариш, динни тозалаш хаёллариға ишонган эдим. Воқеан эса, панисломизм ғоясининг чуруган бир хаёл эканин кун сайин оча бордим. Панисломизмнинг бўлмағур хаёл эканини онглағач, пантуркизм хаёлиға берилдим. Бу вақтларда ёзганим асарларда диний реформистик фикрлар кўрилиб турадир. Сиз эса, мазкур асарлардан менинг мутасаввиф эканимни чиқарасиз. Тасаввуф билан озғина таниш бўлса эдингиз, у китобларда мазкур маслакнинг асарини кўра олмаганингизни ўзингиз онглар эдингиз.

Мен ҳеч бир вақт тасаввуфга мансуб бўлмадим. Лекин адабиёт тарихини текширучи бир муаллим бўлганим сифати билан тасаввуфни жуда кўб текширдим. Бу кун тасаввуфнинг ҳар томонини, энг қоронғу сирларини биламан. Ҳатто, шу кунларда «Ўрта Осиёда тасаввуф тарихи» исмли бир китоб² вужудга келтирмак учун тиришмақдаман. Тасаввуфнинг қандай заҳарли, қандай зарарли бир маслак эканини ҳар кимдан ҳам яхши билиб олганман. Лекин ҳеч вақт мутасаввиф бўлмаганман.

Сўнгралари ҳаёт мени пантуркизмда қотиб қолишда қўймади. Мен ўзбек миллатчисига айландим. 17—18-йилларда Ўрта Осиёда пантуркизм ҳаракати кенгаймоқда эди, айниқса, Тошкентда пантуркизм фикри билан суғорилган турли тўдалар ташкил бўлди.

Турк тилларини, турк адабиётини бирлаштириш шиори остида «иш» кўрилди. Мактабларда усмонли адабиёти она тили дарслари ўрнида қабул қилинди. Мана шу ҳаракатга қарши ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида «Чиғатой гурунги» ташкил қилинди. «Чиғатой гурунги» ўзбек миллатчилиги: ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида пантуркист тўдаларга ва шунга берилган ўнг жадидларга қарши курашди. Сиз «Чиғатой гурунги» пантуркист эди» деб қичқирасиз. Айниқса, шу кунларда «Чиғатой гурунги»ни пантуркист дейиш мўда ҳолиға кириб борадир. Ҳолбуки, «Чиғатой гурунги» ўз замонида пантуркизм, панисломизм ҳаракатлариға қарши курашмоқда эди. Сизга иккита факт кўрсатай: бутун мактабларимизда «Умумий турк тили, умумий турк адабиёти» шиорлари ҳукм сурганда «Чиғатой гурунги» ўзбек тили, ўзбек адабиётини ўргатиш учун Ҳадрада пулсиз дарс беришни эълон қилди. Муаллимликка мен, Шокиржон Раҳимий, Қаюм Рамазон тайин этилдик. Дарсга бир кўб муаллимлар давом этмакчи бўлиб келдилар. У вақтларда Тошкент маориф шўъбасида пантуркистларнинг тўдачилиқ ёрдамчилари ҳукм сураб эди. Мана шулар бир дарсдан кейин бизни қувдилар, талабаларни тарқатдилар.

Бир кеча «Чиғатой гурунги»нинг мажлиси бўлган эди. Гурунг аъзолари томонидан ёзилган асарларни ўқиб, муҳокама қилмоқда эдик. Тошкентнинг энг катта ташкилотининг бирида

¹ Бошқа кўпгина манбаларда Фитратнинг туғилган йили деб 1886 йил санаси кўрсатилган. Хусусан, С. Айний шундай маълумот беради: «Абдурауф Фитрат Бухорий — туғилган йили 1304 хижрий» (яъни милодий 1886 га тўғри келади). Қаранг: С. Айний. Намунаи адабиёти тожик. — М.: 1926, III қисм. Шунингдек, Фитрат ҳаёт пайтида эълон этилган «Катта Совет комуси»да ҳам шу сана келтирилади. Қаранг: Фитрат Абдурауф. БСЭ, М., 1936, т.57. 6.656.

² «Ўрта Осиёда тасаввуф тарихи» номли китоб ёзаётгани ҳақида бир неча бор маълумот беради, бироқ бу иш охиригача етмаган. Тугалланмаган кўлёманинг тақдири эса номаълум. Фитрат томонидан келтирилган «заҳарли», «зарарли» сўзлари унинг тасаввуфга муносабатини белгиламайди. Бу фақат давр тақозоси билан юзага келган, ноҳақ танқиддан ўзини ҳимоя қилишнинг бир йўли, холос. Фитратнинг ўзбек адабиёти тарихи ҳақидаги қатор ишлари билан танишишнинг ўзиёқ бу фикрни тасдиқлайди.

турған бир ўртоқ¹ винтовка кўтариб келиб, мажлисимизга бирдан кирди. «Чиғатой гурунги»нинг мақсадини сўради. «Сиз динга қарши фикр тарқатар экансиз, Муҳаммад пайғамбарнинг меърожини инкор қилар экансиз» деб тафтишга киришди ва бизни «мундоқа йўлсиз ҳаракатлар»дан манъ қилиб кетди. Мана буларнинг ҳаммаси пантуркистларнинг иғвоси билан бўлар эди: «Мен «Чиғатой гурунги» пролетар мафкурасини ташир эди» демайман, буни даъво қилиш жинниликдир. Тузук, «Чиғатой гурунги» бевосита сиёсат билан машғул бўлмоқни истамади, ёлғиз тил, имло, адабиёт билан шуғулланди. Лекин унинг айрим аъзолари ўша вақтда сўл миллатчи эдилар. Шунинг учун айта оламизким «Чиғатой гурунги» жадидларнинг сўл қаноти бўлиб, у жадидлардан тил, имло, адабиёт ва динга қарши ҳам пантуркизм ва ўзбек миллатчилиги билан ажралар эди. Мана бу тафсилот «чиғатой гурунги»нинг кўрсатилган илмий ишларда пантуркист, панисломистларга нисбатан инқилобий йўл тутганини кўрсатади. Агар сиз «Бу илмий тўғаракнинг аъзолари ўзбек миллатчилари эдилар, шунинг учун бу тўғарак қарши қурулган бир ташкилот эди» десангиз, нон орасидан кир изламақдан бошқа бир иш қилмаган бўлурсиз. «Чиғатой гурунги» 20-йилларгача давом қилди. Бу вақтгача унинг ўз олдиға қўйган илмий юмушлари бажарилган эди. Янги имло шўро маориф комиссарлиги томонидан мактабларга киргизилган шўро ҳукумати томонидан «Ҳар миллатнинг мактаб тили ўз она тилида бўлсин» деб эълон этилган асос билан ўзбек тили таъмин этилган эди. Бир тарафдан, коммунистлар фирқасининг миллий масъалани тўғри ҳал қилмоқда бўлгани ва мустамлакачилик асосларини емиришда кескин йўл тутгани кун сайин очиқ кўрина бошлаган, ўзбек миллатчиси бўлиб туришда ҳам маъқул бир сабаб қолмаган эди. «Чиғатой гурунги» тарқалди. Унинг аъзолари битта-битта ўз хатоларини эътироф қила-қила фирқа сафига ўтдилар ва бор кучлари билан бу кунгача хизмат қилмоқдалар.

Эмди ўзимнинг дин билан муносибатим ҳаққинда сўзлашайлик. Мен юқорида айтганим каби бир вақтлар диний реформа тарафдори эдим. Динни хурофотдан ажратиш деган хаёлга берилган эдим. Мана шу диний реформа кетидан юриш, мени динсизликка² олиб борди. Дин хурофотдан ажралса, нари томонда ҳеч бир нарса қолмаганини кўрдим. Диннинг фан билан ҳеч бир вақт келиша олмаганига ишондим ва шунинг натижасида диндан қайтдим, динга қарши фикр тарқатдим. Менинг динсизлигим ўзбеклар ва тожиклар орасида ҳаммадан бурун, ҳаммадан кўбрак машҳур бўлган. Бу нуқтани инкор қилиб бўлмайди. Динсиз, худосиз бўлган бир кишининг мутасаввиф бўла олмаслигини онгламоқ учун жуда оз бир муҳокама кучининг сизда борлигини, рухсат берсангиз, қабул қилайлик.

Мақолангиз бир ерида мени Туркия султониға мактуб ёзиш билан айблайсиз. Мен умримда Туркия султониға мактуб ёзмадим, бу менга тамоман тухмат! 1908 йилда ёзганим бир асаримда Бухоро хонлигида ҳукм сурган диний таассубни ва шунга таянган идора усулини эслайсизми? У вақтда Бухорода бир калла 2 тийин эди. Ҳибс қилиш, ўлдириш, сангсор³ қилиш кундаги одатлардан эди. У замонларда китоб ёзишнинг ўзи «кофир»лик эди. Мен шу вақтларда биринчи асаримни ёздим⁴. Бухоронинг идора усулини, таълим-тарбия усулини, бир кўб расмий идораларни танқид қилдим. Бу китоб Бухорода тарқалар эди.

Унинг ноширлари бўлган Бухоро жадидларини таҳликага туширмаслик учун амирға қаратиб бир сўз боши ёздим ва шунинг билан, гўё, танқиднинг унга эмас, маъмурлариға оид бўлганини кўрсатдим. Бу замондағи Бухоронинг жавоби эди. Шунинг билан мени Бухоро амирининг

¹ Юсуф Алиев (1891 — 1946) назарда тутиляпти. Туркистон Компартиясининг арбобларидан бўлиб, ўша пайтда Туркистон Ички ишлар халқ комиссарининг ўринбосари эди.

² Бу ўринда динсиз сўзини айеист сўзи билан алмаштирмаслик керак. Чунки Фитрат томонидан ёзилган асарларни синчиклаб кузатганда бу нозик айирма очиқроқ кўринади.

³ сангсор — тошбўрон қилиш.

⁴ Гап «Мунозара» хусусида кетяпти. «Мунозара»нинг Истанбул нусхасида ўзига хос «Муқаддима» ва «Хотима» ёзилган бўлиб (Ҳожи Мўйин таржимасида бу тушиб қолган), унда Фитрат Бухоро амирига мурожаат этиб, мамлакатнинг қолоқ аҳволини баён қилган эди.

тарафдори дейиш ҳам мумкин эмас, меним Бухоро амирига қарши ҳар вақт курашганим ва курашган ташкилотларга раҳбарлик қилганимни билмаган йўқ.

Сўнг тўрт-беш йилда ёзганим «Арслон», «Умар Хайём» каби асарларимни, ҳатто танқид қилганингиз «Намуналар»даги даврлар тақсими шу йўл билан олиб боришга тиришдим. Мазкур ишларимда янглишлар бўлуви мумкин. Лекин буларни(нг) воқеаларини таҳлил қилганда бўлган янглишлардан ҳисоб қилиб, танқид қилиш, хато жойларни кўрсатиш керак. Ҳар бир янглиш янги янглиш деб ўйланган нуқтани, менинг йигирма йил бурунги панисломистлигим билан изоҳ қилиш тўғри илмий бир ҳаракат бўлмайди. Азизим, Ўрта Осиёнинг оламга маълум бир маданияти бўлган, бу маданиятнинг туркий асарлари қолган. Бу асарларнинг ҳаммасига бирдан «ахлатлар» дейиш, сизнинг муҳокаманингизнинг кирлигидан чиққан янги бир истилоҳ бўлса керак.

Мен ўзимнинг йигирма йиллик мутолаам, жуда кучсиз бўлмаган кутубхонам соясида шу йўлда ишламоқдаман. Албатта, ишларимда янглишлар бўлуви мумкин. Янглишларимни жой-жойи билан кўрсатиш керак, кўзни юмиб, оғизни очиб сўкишнинг илмий фойдаси йўқ.

Мақолангизда катта ҳарфлар билан «Маориф ва ўқитғучи» журнали Фитратнинг ношири афкори эди дейиш мумкин» деб ёзасиз. Буниси эмди уёт! «Маориф ва ўқитғучи» Рамздан бурун бор эди. Рамз замонида ҳам давом қилди. У ҳар вақт маориф комиссарлигининг ношири афкори бўлиб давом қилди. Журналнинг бутун давом муддатида мен ёзган мақоламнинг сони ўнга бормайди. У қандай қилиб менинг ношири афкорим бўлсин?! Бироз ўйланг, Ўзбекистоннинг марказида фирма ва шўро идораларининг кўзлари остида чиққан бир журнал уч-тўрт йил менинг ношири афкорим бўлади-ю, шуни сиздан бошқа ҳеч ким онгламайдими? Сиз бу демагўги билан кимни таҳрир қилганингизни ўйладингизми?!

«Маориф ва ўқитғучи» журналида Яссавий ҳақида ёзганим мақоладан сўз очасиз¹. Мен у мақоламда Яссавийни санъат ёғидан, мафкура томонида қаттиқ танқид қилдим, унинг зарарли эканини, унинг таъсирига қарши курашмоқ кераклигини сўзладим. Ёлғиз унинг баъзи шеърлариға олданиб, унинг йўқсуллар томонида турганин қабул қилмоқчи бўлдим. Сўнгралари эса, фикримнинг янглиш эканини онгладим. Сизга ёқмаган «Намуналар»имнинг муқаддимасида Яссавий ҳақида бошқача фикр юргиздим. Сиз «Намуналар» ҳақида танқид ёзмаганингиз ҳолда Яссавий ҳақида унинг муқаддимасидаги сўзларимдан кўз юмиб, «Маориф ва ўқитғучи»даги мақоламға ёпишасиз.

Бундан кейин Чиғатой адабиётининг «мундарижаси» ва «шакли» ҳақида фикр юргузасиз. Бошлаб Чиғатой шоири деб Навойи билан Яссавийни кўрсатасиз. Азизим, сизда чиғатой сўзига қарши қизиқ бир ҳолат пайдо бўлган, ўзингизга ёқмаган ҳар кимни чиғатой деб сўкмоқчи бўласиз, ишнинг бу қадари чегарани ошишдир. Яссавий Чиғатой шоири эмас. У Чиғатой адабиётидан бурун ўткан бир шоир. Сўнгра Навойидан намуналар олганда менинг тартиб қилганим ва сизнинг танқид қилганингиз китобдан олмайсиз-да, Навойининг ўз девонидан, диний мавзудаги байтларни оласиз. Сизнинг у намуналарингизни кўрган киши менинг китобимдан олганингизни гумон қилади-да, менга хужумларингизни қисман ҳақли кўради. Сиз ҳам шуни истайсиз. Ҳолбуки, Навойининг динсиз бир шоир эканини мен даъво қилмадим. Унинг диний парчалари бор ҳам кўбдир. Лекин менинг «Намуналар»имдаги асарлари бу қатордаги асарлар эмас.

Навойидан олган байтларни таржима қилишингиз бир оз «вадудона» бўлган, кўби тўғри эмас. Сўнгра Навойи билан Яссавийдан берганингиз намуналарға суяниб, «Чиғатой адабиётининг шаклидан ҳам фойдаланиш мумкин эмас» дейсиз. Лекин сиз шакл билан вазни бир-бирдан ажрата олмайсиз. Шакл деб вазн билан айрим сўзларни оласиз. Ҳолбуки, шаклга ифода тарзи, мажоз, истиора ва шеърнинг бутун (поэтик) хусусиятлари кирадир.

¹ Тилга олинган мақола «Маориф ва ўқитғучи»да босилган. Қаранг: журналнинг 1927 йил, 6—8-сонлари.

Навойининг вазнидан фойдаланиш, албатта, мумкин. Мундан бошқа(си) Яссавийнинг вазнидир. Яссавий ва Яссавий мактаби шоирларида бармоқ вазнининг чиройлик намуналари бор, фойдаланиш мумкин. Сиз Яссавийни чиғатой шоирларининг аруз вазнида ёзганлари ўйлаб, шу хатоларга тушгансиз. Ҳатто кўчирганингиз Навоий билан Яссавий шеърлари орасида бўлган вазн айирмасига ҳам диққат қилмагансиз...¹

**Абдурауф Фитратнинг «Танланган асарлари»дан
(Тошкент, «Маънавият» нашриёти) олинди.**

¹ Фикрнинг нотугаллигидан ва Фитрат услубидан (у деярли ҳар бир илмий ишининг бошланишида тилга олинган истилоҳга қайтади ва кўпинча, унга бўлган муносабатини такроран таъкидлаш билан асарини тугаллайди) сезиладики, «хат»нинг давоми бўлган. Буни Фитрат замондошларидан Л. Азизода ва М. Раҳим кизи тасдиқлаган. Мақоланинг якуни таҳририят томонидан «қайчиланган» бўлиши мумкин. «Идорадан» номи остида берилган редакцион мақолачадан газетанинг ўша пайтдаги адабиётга нисбатан тугган «позиция»сини билса бўлади:

«Идорадан» — Фитратнинг бу мақоласи Чиғатой адабиёти масаласига оид бир неча муҳим пайтларини очиб беради, бироқ бу билан чиғатойизм унсурлари ва уларнинг қолдиқлари билан кураш тамом бўлмайди. Идора бу масала теварагида очган музокарани давом эттиришни лозим топади.